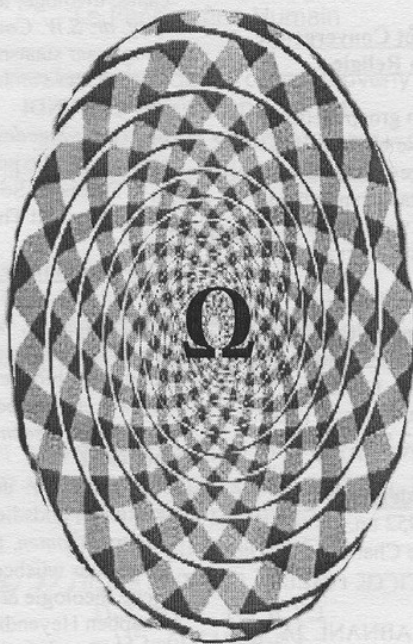

jrg. 13/nr. 4
december 2006

GAMMA

FORUM OVER ONZE ROL IN DE EVOLUTIE

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

TEN DIENSTE VAN

'HET GENOOTSCHAP TOT CONVERGENTIE VAN WETENSCHAP EN RELIGIE'

GAMMA:

Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt vier keer per jaar, t.w. op 1 mrt, 1 juni, 1 sept. en 1 dec. Het staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld.

Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie

(GCWR):

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting TdC. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Een abonnement loopt van 1 jan. tot 31 dec., omvat 4 nrs., kost € 12,50 en loopt door zonder opzegging vóór 1 januari. Losse nrs.: € 2,50 (excl. portokosten)

Betalingen voor Nederland:

op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Heiloo

Vanuit Europa:

Id., o. v. v. het BIC: ABNANL 2A
en IBAN: NL15ABNA0413864952

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo
tel.: 072-5332690;
e-mail: teilhard@planet.nl

internet: www.teilharddechardin.nl

Kopij: tot 3000 wrd., insturen uiterlijk 15 dagen vóór de verschijningsdatum. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Commissie van aanbeveling:

Prof. dr. Sjoerd L. Bonting - em.
hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog
Zr. drs. Paula Copray - franciscanes, theologe, lerares Engels
Prof. dr. S.W. Couwenberg - em.
hoogleraar staats- en bestuursrecht, hoofdredacteur-directeur van het tijdschrift CIVIS MUNDI
Dr. Taede Smedes - godsdienstfilosoof, 'scientific programme officer' v. d. European Society for the Study of Science and Theology (ESSSAT)

Aan dit nummer droegen bij:

Moritz Bilagher, dr. wetenschapsdynamica
Sjoerd Bonting, prof. dr.; em.
hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog
ESSEE, pseudoniem van dichter Yermak de Wit, Amsterdam
Henk Hogeboom van Buggenum, voorzitter St. Teilhard de Chardin
Herman Noordegraaf, prof. dr. theologie; voorzitter Ver. Zingeving en Democratie
Hans Richter, technisch ingenieur
Daan Rijsenbrij, hoogleraar IT aan de Radbouduniversiteit, Nijmegen
Gerrit Teule, schrijver, stralings- en computerdeskundige

Op de omslag: de cyclische en lineaire ontwikkeling in convergerende beweging naar het punt Omega van Teilhard de Chardin.

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Richard Rorty	Over taalspelen	p. 04
Teilhard de Chardin	Uit: 'Construire la Terre'	p. 04
Henk Hogeboom v.B.	Het Kralenspel - Poging tot een levens- beschrijving van Magister Ludi Josef Knecht, gevolgd door Knechts nagelaten werken, verzorgd door Hermann Hesse	p. 05-10
Daan Rijsenbrij	Automatisering: vloek of zegen?	p. 11-17
Herman Noordegraaf	Globalisering als opgave voor kerken en theologie	p. 18-27
Henk Hogeboom v.B.	Ingezonden brieven over de behandeling van asielzoekers	p. 28-29
Hans Vincent	Integraal denken	p. 30-31
Stichting FOW	Oriëntatie in verscheidenheid in 2007	p. 31-32
ESSEE redactie	Kritiek op het gebruik van het woord God reactie: Hans Küng - uit: Der Anfang aller Dinge -Naturwissenschaft und Religion	p. 33 p. 33-34
Gerrit Teule	Eonenhypothese, elektronen en seksualiteit	p. 35-41
Moritz Bilagher	Wetenschap en religie – waar is het conflict?	p. 42-44
Hans Richter	Waarneming en Waarheid	p. 45-49
Sjoerd Bonting	Enkele gedachten n.a.v. artikelen van Theo Balder en Taede Smedes	p. 49-52
redactie	Voor u gelezen: Hans Küng: De Islam - De toekomst van een wereldreligie	p. 53-54
redactie	Hans Küng: Der Anfang aller Dinge - Naturwissenschaft und Religion	p. 54-56
redactie	Khaled Hosseini: De vliegeraar	p. 56
redactie	David Danish: Een goede dag om te sterven - roman over Iran	p. 56-57
redactie	Gerard Dekker: De kerk lost niets op— Bonhoeffer over de relatie tussen kerk en wereld	p. 57-58
Sjoerd Bonting	Bram van de Beek <i>Toeval of schepping?</i> - <i>Scheppingstheologie in de context van het moderne denken</i>	p. 59-61
Ervin Laszlo	Het Chaospunt - De wereld op een tweesprong	p. 62
redactie	Pro-GAMMAatjes (p. 32, p. 41 en...)	p. 63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Op 22 november hebben we weer onze stem uitgebracht. Wellicht hebben velen de moeilijkheid gevoeld, die Teilhard in het op p. 04 geciteerde deel van zijn essay *Construire la Terre* verwoordt: aan elke keuze kleeft het nadeel van de eenzijdigheid. Sjoerd Bonting (p. 04-07) kritiseert die eenzijdigheid in de filosofie. Anders dan Teilhard echter plaats hij de filosofie niet in het perspectief van de mens in evolutie, de leerweg van een mensheid in convergentie. Volgens bijvoorbeeld Richard Rorty speelt filosofie in dezen wel degelijk een grote rol (p. 04). Ze maakt deel uit van de verschillende taalspelen, die ook Hermann Hesse in zijn roman *Het kralenspel* centraal stelt (p. 05-10). Hesses hoofdpersoon verlaat daarin echter zijn ivoren toren en kiest voor dienstbaarheid aan de mensheid. Herman Noordegraaf volgt die lijn in zijn lezing "Globalisering als opgave voor kerken en theologie" (p. 18-27). Hij neemt Bonhoeffer tot leidraad, die stelt dat kerken structureel moeten meewerken aan de oplossing van wereldproblemen als armoede, enz. In een ingezonden brief (p. 28-29) pleit de redactie inzake het inhumane asielbeleid eveneens voor een krachtig optreden van de kerk. Gerard Dekker (p. 57-58) signaleert in zijn boek over Bonhoeffer echter het gevaar, dat de grens tussen kerk en wereld vervaagt. Bij hem lijkt een zekere angst mee te spelen voor het *en-en*-denken, dat niet alleen bij Teilhard, maar ook bij Hans Küng in zijn boeken *De Islam* (p.53-54) en *Der Anfang aller Dinge* (p. 54-56) maatgevend is.

De Stichting *Weltethos* (zie ook p. 21) van Hans Küng houdt de kerken en de politiek dit *en-en*-denken als mogelijkheid voor. Zij zet zich met 70 medewerkers vanuit vormingsinstituten wereldwijd actief in voor o.m. de verbetering in de verhouding van het westen met de islam. In Nederland wordt ze vertegenwoordigd door dr. Jan Willem Kirpestein van *Encounter of Worldviews* (zie *GAMMA*, jrg. 8 nr. 1, p. 61). Ook de school voor Filosofie Oost-West (p. 31-32) draagt met de comparatieve filosofie van prof. dr. Libbrecht (p. 08-09) bij tot een beter begrip en daarmee tot toenadering van culturen. Dit beoogt dr. Hans Vincent (p. 30-31), secretaris van de Erasmus Liga, met 'integraal denken' en dr. Ervin Laszlo, voorzitter van de Club van Budapest, met zijn bestsellers (p. 62.). De romans van Khaled Hosseini *De vliegeraar* (p. 56) en van David Danish *Een goede dag om te sterven* (56-57) tonen ons hoe groot de kloof tussen de diverse culturen nog is.

Pas indien men erin slaagt uit de ivoren toren van het denken te komen en de krachten te bundelen met die van allerlei actieve veldwerkers, gloort er hoop op verandering. De informatietechnologie (IT) kan daarvoor van grote betekenis, ja zelfs een zegen worden (p. 11-17). Belangrijker echter dan techniek is de wil van de verschillende groeperingen om niet langer vanuit het eigen (groeps)ego en de eigen machtspositie te denken en te handelen maar elkaar vanuit het gemeenschappelijk belang daadwerkelijk te steunen.

Richard Rorty over taalspelen

Filosofie is volgens Rorty een taalspel (een geheel van gewoonten, instituties en regels) te midden van andere taalspelen zoals religie, wetenschap, kunst en politiek. We kunnen niet op logische en methodologische wijze vaststellen welke taalspelen kloppen. Er zijn volgens Rorty geen neutrale taalspelen om overstijgende criteria te bepalen om taalspelen te beoordelen. Rorty meent met John Dewey dat de rechtvaardiging van alle inspanningen — ook filosofische en wetenschappelijke — berust op hun praktische bijdrage aan de samenleving. Daarom is er geen scheiding tussen wetenschap, filosofie en politiek; het gaat Rorty erom om met verschillende middelen dezelfde doelstellingen te realiseren. Vrije discussies moeten hiervoor de leidraad vormen en alles wat dit in de weg staat moet opgeruimd worden (onder meer dus de filosofische waarheidstheorieën). Pragmatisme is een keuze voor solidariteit: de pragmaticus verdedigt posities louter in termen van het belang van de leden van de gemeenschappen waarvan zij deel uitmaakt. Moraal is voor Richard Rorty dan ook een kwestie van wij-intenties, het vermogen om anderen te zien als één-van-ons.

Teilhard de Chardin in 'Construire la Terre'¹

Hoe kan men alle positieve waarden van de cultuur in een totaliteit verenigen, die de individuele waarden hooghoudt? Hoe ontsteekt men die hoogste vorm van hartstocht, waarin het democratische gevoel voor de rechten van de mens, de communistische opvattingen van de vermogens van de materie en het fascistische ideaal van de georganiseerde eliten weer in een nieuwe synthese zou zijn opgenomen en vervolmaakt? [...] Als men een echt progressief gezinde geest in een rechtspolitieke of linkspolitieke partij tegenkomt, dan geeft hij toe, dat hij door ieder van de bestaande bewegingen ten dele wordt teleurgesteld. Men sluit zich bij de een of andere partij aan, omdat men immers een keuze moet maken, als men wil handelen. Maar ieder voelt zichzelf in de door hem ingenomen positie in feite gehandicapt, geschonden, verontwaardigd. Wij stikken in de wervelwind van de partijen. Geef ons lucht! Laten we ons verenigen! Geen politieke tegenstellingen, maar één algemeen front voor de menselijke vooruitgang... [...] Tot dusver hebben we ons terecht beijverd om de geheimen te ontrafelen die verborgen liggen in het oneindig grote en het oneindig kleine van de materie. Maar voor de toekomst zou het bestuderen van de stromingen en aantrekkingskrachten van de *psychische natuur* veel belangrijker zijn: een energetica van de geest. Als we er de noodzaak van inzien om de eenheid van de wereld tot stand te brengen, zullen we tenslotte merken, dat de wetenschap in haar vage drang niets anders tot gevolg heeft dan de ontdekking van God.

---

¹ Zie: website >www.teilharddechardin.nl> voor de volledige vertaling in het Nederlands, Duits, Engels en Russisch van dit essay *Construire la Terre*. Het wijst ons erop dat alle politieke en filosofische stromingen een zekere eenzijdigheid tentoonspreiden. De taak van de mensheid is het, deze als zodanig te onderkennen en met de positieve kanten ervan de wereld op te bouwen.

Het kralenspel

Poging tot een levensbeschrijving van Magister Ludi Josef Knecht, gevolgd door Knechts nagelaten werken, verzorgd door Hermann Hesse
Uitg. De Bezige Bij 1991, paperback 4e druk, 570 blzz.
Henk Hogeboom van Buggenum

Het is lang geleden dat ik deze roman voor het eerst las. Nu, bij tweede lezing, vond ik er zoveel in, dat kan worden verbonden met de doelstellingen van de Stichting Teilhard de Chardin, dat ik besloot er iets over te schrijven.

Herman Hesse ontving in 1946 de Nobelprijs voor deze roman. Hij had er van 1931-1942 aan gewerkt. Voor hem was zij het doel en de samenvatting van zijn scheppend werk. Aan Rudolf Pannwitz (januari 1955) schreef Hesse met een verwijzing naar de vreselijke ervaringen uit de Hitlertijd: "Ik moest zichtbaar maken dat het rijk van de geest en het gevoel existent en onoverwinnelijk is. Zo werd mijn dichtwerk een utopie: wat ik erin verbeeldde werd op de toekomst geprojecteerd, het gruwelijke heden als overwonnen verleden vastgelegd. En tot mijn eigen verrassing ontstond de wereld van Kastalië als vanzelf."

Kastalië?

Plaats van handeling is de gefingeerde provincie Kastalië, het domein van een seculiere orde van geleerden en pedagogen. Van alle wetenschappen staan daar vooral de wiskunde en de muziek in hoog aanzien. Zij worden beschouwd als de grondslagen voor het Kralenspel. In het eerste deel van de roman (p. 09-42) wordt dit Kralenspel beschreven. Men legt zich in Kastalië erop toe om met dit spel de synthese van alle kennis uit te drukken. Daarmee krijgt het Kralenspel een kosmische betekenis. Op elitescholen worden hoogbegaafde leerlingen in de beginselen van dit spel ingewijd. Alleen de besten zullen zich uiteindelijk hun leven lang in dienst stellen van dit spel. Zij zien Kastalië als een hiërarchisch bouwsel, waarin elke steen zijn zin ontleend aan het geheel.

Het spel van kosmische zingeving

De kosmische zingeving wordt als proces van een steeds grotere bewustwording in het Kralenspel beleefd. Jaarlijks wordt dit spel in Kastalië voor het volk opgevoerd en krijgt daarbij welhaast religieuze dimensies. Ik citeer slechts: "Het spel betekende een uitgelezen, symbolische vorm van het zoeken naar het volmaakte, een sublieme alchemie, een toenadering tot de Geest, die boven alle beelden en veelheden verheven, alles in zich verenigt, dus tot God. [...] De spelers ervoeren hun handelen als een weg van worden naar zijn, van het mogelijke naar het werkelijke. Voor de kleine kring van Kralenspelers was het spel vrijwel identiek met godsdienst, hoewel het zich onthield van elke eigen theologie" (p.39). Hesse

noemt in dit verband zelfs enige malen Nicolaas van Cusa (1401-1464), die voor Teilhard de Chardin ook een voorbeeld geweest is².

Nicolaas van Cusa (Cusanus)

Voor een goed begrip citeer ik wat ik in een eerder verschenen recensie over het werk *De pace fidei* van Nicolaas van Cusa schreef³: "Hij was kardinaal in een Roomse Kerk die door de 'babylonische ballingschap' (Avignon) en het westers schisma (van 1378-1409: 2 pausen; van 1409-1414: 3 pausen) in haar fundamentele eenheid zwaar gehavend was. Bovendien werd de westerse christenheid niet enkel van binnenuit bedreigd, maar ook van buitenaf. Immers, het jaar 1453, waarin de grote theoloog-filosoof Nicolaas van Cusa de dialoog *De pace fidei* schrijft, is tevens het jaar waarin de islamieten onder Megmed II Constantinopel innemen en het einde van het Oost-Romeinse Rijk wordt bezegeld. Het bloedbad van 1453 is de directe aanleiding tot deze even boeiende als curieuze dialoog. Terwijl heel Europa om weerwraak schreeuwt en de paus tot een kruistocht tegen de goddeloze Turken oproept, houdt Nicolaas een pleidooi voor religieuze tolerantie. Hij doet dit in de vorm van een droom. In totaal 17 vertegenwoordigers van de belangrijke levensbeschouwingen en religies worden uitgenodigd voor een conferentie in de hemel rondom Gods troon. Daar overleggen ze gezamenlijk hoe ze tot één religie, één godsverbondenheid met behoud van 'een variëteit aan riten' kunnen komen. Na afloop worden ze naar de aarde teruggestuurd om er in eigen kring tolerantie en vrede tegenover de 'anderen' te bepleiten. Cusanus behandelt hier een thema dat ook in onze tijd nog brandend actueel is. Hij onderstreept, dat geen enkele religie het goddelijke mysterie vat zoals het is, dat ze alle in het beste geval benaderingen van dat mysterie zijn. Slechts in *formele* (niet in *inhoudelijke*) zin is het christendom meer waar. Immers, zijn triniteitsleer benadert het mysterie beter dan welke andere voorstelling ook. Het is de enige benadering die van zichzelf toont dat ze slechts een benadering is en ook nooit meer zal kunnen zijn. Cusanus wil anderen niet uit de onwetendheid tot een weten brengen, maar uit hun verabsoluteerde weten tot onwetendheid voeren: een geleerde onwetendheid."

Rome

Wat het *Glasperlenspiel* verbindt met Cusanus is de benadering van het kosmische mysterie vanuit verschillende invalshoeken. Het geeft te denken als we lezen: "Rome volstond ermee nu eens welwillend dan weer afwijzend tegenover het Spel te staan[...] Paus Pius XV was als kardinaal een goed en ijverig Kralenspeler, maar had het spel later bijna verboden" (p.40). We kunnen gevoeglijk veronderstellen, dat Hesse hier zinspeelt op de zogenaamde antimodernisteneed, die alle

---

² Zie hiervoor: Stefan Schneider *Die kosmische Größe Christi als Ermöglichung seiner universalen Heilswirksamkeit an Hand des kosmogenetischen Entwurfes Teilhard de Chardins und der Christologie des Nikolaus von Kues*, Buchreihe der Cusanus-Gesellschaft, Bd. VIII, Aschendorff, Münster, Westfalen, 1979

³ Zie: Henk Hogeboom van Buggenum *Godsdienstvrede* (te downloaden recensie van het boek van Inigo Bocken *Cusanus - De leek over de geest*, Uitg. Damon, Budel, 2001)

priesters in de roomskatholieke Kerk moesten ondertekenen.⁴ Nicolaas van Cusa kan beschouwd worden als de eerste grote denker binnen de Kerk van Rome die de grens van de Middeleeuwen naar het modernisme overschreed.

Planetaire cultuur

De Russische filosofe Elena Seredkina⁵ introduceert het begrip 'planetaire cultuur' (i.p.v. het sleetse 'globalisatie') in haar essay *Drei Modelle der Planetarkultur im Kontext des Romans von Hermann Hesse 'Das Glasperlenspiel'*. In de 'planetaire cultuur' onderscheidt zij drie stadia: 1. De moderne tijd, 2. het postmodernisme en 3. het Kastalische model. Nicolaas van Cusa verbindt de Middeleeuwen dus met deze planetaire cultuur. Waren de Middeleeuwen nog statisch en op zichzelf betrokken, de planetaire cultuur wendt zich dynamisch tot de ander en het andere. Ook Teilhard de Chardin gebruikt bij herhaling de term 'planetair' voor dit proces van toenemende verinnerlijking en bezieling als de toekomst voor de mensheid.⁶ In dit proces ontstaan in velerlei opzichten contacten tussen Oost en West. Hesse had makkelijk toegang tot beide cultuursferen via zijn ouders, die lange tijd in India missiewerk verrichtten. Voor hem lag de planetaire cultuur besloten in "het grandioze idee van de geestelijke eenheid" (Swami Vivekananda). De kwintessens van het modernistische bewustzijn was het te komen tot een Kralenspel. Door dit Kralenspel moest er een taal ontwikkeld worden, waarin niet alleen het universum maar ook de innerlijke wereld van de mens kon worden uitgedrukt.

Knecht

Nadat in het eerste deel door kroniekschrijvers de vorm, inhoud, betekenis en achtergrond van het Kralenspel is verklaard, beschrijven deze in het tweede deel

---

⁴ Pius X veroordeelde het modernisme in de encycliek *Pascendi dominici gregis* (1907), alsof het een samenspanning betrof, gericht op de omverwerping van de traditionele leer van de kerk. Priesters als Alfred Loisy (1857-1940) en George Tyrrell (1861-1909) werden op grond van hun bijbelkritiek geëxcommuniceerd en alle priesters werden gedwongen een antimodernistenverklaring te ondertekenen. Deze eed is nog steeds niet afgeschaft, maar raakt in feite meer en meer in onbruik. Zie verder: Henk Hogeboom van Buggenum *God dobbelt niet, God schaakt (GAMMA, jrg. 8, nr. 4, p.30-37)*

⁵ Elena Seredkina (1970) promoveerde op het proefschrift *Der moderne Konfuzianismus und die deutsche Philosophie: Versuch einer komparativ-philosophischen Analyse*. (Het moderne confucianisme en de Duitse filosofie: Proeve van een comparatief-filosofische analyse" (2005, Petersburg). In 2001 kreeg zij een stipendium van de DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst) voor haar werk aan een boek over Hermann Hesse *Das Glasperlenspiel: Darstellung, Materialien und Interpretation*.

⁶ Zie bijvoorbeeld: *L'Avenir de l'homme, 7. La planétisation humaine* (Évres V, Editions du Seuil, Paris 1959, p. 157). Voor een volledig overzicht zij verwezen naar Adolf Haas *Teilhard de Chardin Lexikon - Grundbegriffe, Erläuterungen,, Texte*, Herderbücherei Bd. 408, 1971, p. 265 ev., het lemma *planétisation, se planétiser*.

Is het "Kralenspel" van toen misschien de "Fiberglass Games" van vandaag: het world wide web? De Amerikaan Bruce Milligan, directeur van "New media at the AOL subsidiary" zegt daarover: "This process of information publishing and linking on the Web reminds me a lot of the Glass Bead Game that Hermann Hesse wrote about in his 1943 novel *Das Glasperlenspiel*." Zie verder: Fondazione Hermann Hesse - <http://www.hessemontagnola.ch/>

(p. 43-432) het leven van Josef Knecht. Het speelt zich af in Kastalië rond het jaar 2200, d.w.z. in de nadagen van het postmodernisme. We zijn getuige van de diverse stadia in zijn opleiding in Waldzell en Mariafels en zijn latere optreden als *Magister Ludi* van Kastalië. Drie verhalen die hij om zich in te leven in andere tijden en culturen als oefening tijdens zijn opleiding schreef, zijn aan de roman toegevoegd als *De Regenmaker*, *De Biechtvader* en *De Indiase biografie* (p. 445-527). Ze bevatten boeiende variaties op de hoofdthema's van de roman — de verhouding leraar-leerling en de dienstbaarheid van het individu aan de gemeenschap. Tegenover de benedictijn en historicus pater Jacobus, met wie Josef Knecht tijdens zijn jarenlange verblijf in het klooster Mariafels een innige vriendschapsband opbouwt, verdedigt hij de stelling: "Vroomheid, d.w.z. gelovige dienst en trouw tot de overgave van het leven is in elke confessie en op elk niveau mogelijk, en het enige criterium voor de oprechtheid en de waarde van iedere persoonlijke vroomheid is deze dienst en deze trouw" (p. 172). Het lijkt of we hier Teilhard horen, die zijn Kerk ondanks alle tegenwerking trouw bleef dienen. Niet voor niets draagt de meester in het Kralenspel de achternaam Knecht. Hij heeft kennelijk hogere aspiraties dan Wilhem Meister in Goethes gelijknamige ontwikkelingsroman. Kennis van de wereld is voor Josef Knecht niet een middel om deze 'meester te zijn', te beheersen, maar een voorstadium van het dienstbaar zijn.

China

Het zal op het einde van de roman blijken, dat Knecht Kastalië verlaat en zich als leraar onder de jongeren wil begeven omdat hij tot het inzicht is gekomen, dat het Kralenspel onder geleerden te elitair en te weinig dienstbaar aan het geheel is. Een van de stadia in het leerproces die hem tot dit besluit brengen is een lang verblijf bij de 'Oudere broeder'. Deze excentrieke kluizenaar had van zijn bostuin een China, van zijn hut een tempel, van zijn vissen godheden en van zichzelf een wijze gemaakt (p. 246). Josef Knecht wilde zich ook in diens leefwijze verdiepen en als *Magister Ludi* zijn eerste ontwerp voor een Kralenspel baseren op het oude confuciaanse rituele schema van de Chinese huizenbouw: de oriëntering op de hemelstreken, de poorten, de muur der geesten, de verhoudingen en bepalingen van de gebouwen en binnenplaatsen, hun verband met de sterren en planeten, de kalender, het gezinsleven. Bij het bestuderen van de *I Tjing* was hem de mythische ordening en betekenis van deze regels als een attractieve gelijkenis van de kosmos en de plaats van de mens in het heelal voorgekomen.

Max Wildiers en Ulrich Libbrecht

Ook in het voortreffelijke boek *De kosmologie van de westerse cultuur*⁷ van Max Wildiers worden deze verbanden gelegd. Wildiers voert het werk en de uitspraken van vele kerkvaders op, waaruit duidelijk wordt, dat deze naar een synthese zochten tussen de christelijke leer en de opvattingen van de Grieken over de

---

⁷ Voor Max Wildiers *De kosmologie van de westerse cultuur* zie: *GAMMA*, jrg. 4 nr.2 p. 12-16.

kosmos. De wiskundige en sinoloog Ulrich Libbrecht⁸ ontwerpt zelfs vanuit zijn Comparatief Wijsgerig Denken (CWD) een *model*, waarmee het mogelijk moet zijn zulke diverse culturen als met name die van China, India en West-Europa in hun wezenlijke geaardheid te vergelijken, te begrijpen, daardoor beter te waarderen en in het eigen leven te integreren. "Elk punt is middelpunt, dus ook waar ik mij bevind," zegt hij met Nicolas Cusanus (blz. 9). En... "Ik ga uit van de idee, dat ikzelf het middelpunt ben van het universum, het '*subjective principle*' waarvan ook Whitehead uitging. Het subject is de rijkste bron van informatie over alle dimensies van de werkelijkheid"(blz. 17). Zo is "elke cultuur slechts een topologische variant op de andere, en dus ook op de mijne [...] Ik heb me afgevraagd of niet alle dimensies bij elkaar een soort wereldcultuur zouden kunnen creëren. Om dit althans in principe te kunnen realiseren, is het niet voldoende om als 'peregrinus' van land naar land te trekken, talen te leren, enz. Men zal daarbij in elk geval moeten proberen boven het culturele landschap van de wereld uit te stijgen om de grote lijnen in kaart te brengen".(blz. 11)

Voor het coördinatenstelsel van deze kaart kiest Libbrecht de dimensies energie en informatie. Zij zijn twee functies, twee aspecten van dezelfde wordende realiteit. Als we energie meten impliceert deze informatie, als we informatie vaststellen, impliceert deze energie. Informatie is het vormprincipe van energie. Rond de assen energie en informatie situeert Libbrecht alle stadia in de evolutie. Dat wil zeggen vanaf de oerknal, waar de energie plots vrijkwam uit haar geconcentreerdheid in de singulariteit tot en met het voorlopig hoogtepunt mens. Hij ontwerpt dus een kosmologisch model met daarin geïntegreerd een antropologisch model.

Een model, dus geen theorie van de werkelijkheid. Kenmerkend voor dit model is, dat al deze theorieën erin een plaats moeten kunnen krijgen zonder dat dit afbreuk doet aan de coherentie ervan. Libbrecht bespreekt de verschillende filosofieën, culturen en religies om te zien of de jas van zijn model er ruim genoeg voor is. Hij velt dan ook geen oordeel over de juistheid of onjuistheid van bepaalde visies op de werkelijkheid: de onvolledigheid ervan moet vanuit het model zelf oplichten. Je zou het model dan ook kunnen zien als één grote algebraïsche vergelijking, die in tekeningen is gevisualiseerd. Zoals bij algebra zijn de gebruikte codes dan als vaten, die je met inhoud kunt vullen. In ons geval de inhoud van wijsgerige stelsels, opvattingen, wereldbeelden, religies en dergelijke. Libbrecht bouwt zijn model zorgvuldig en glashelder op. Om zijn uiteenzetting over de diverse begrippen als ziel, zijn en niet-zijn, kracht (Chinees ch'i), enzovoort leesbaar te houden en toch zo volledig mogelijk, gebruikt hij voetnoten. Ze staan er bij elke bladzijde, in een prettig leesbare letter. Totaal ongeveer 1500. Hierin gaat Libbrecht in op hetgeen denkers vóór hem over het onderwerp hebben gezegd. Het vormt een neerslag van meer dan dertig jaar lezen en studeren. De alfabetische bibliografie achter in het boek omvat 25 bladzijden met ongeveer 900 titels.

---

⁸ Ulrich Libbrecht *Inleiding in de Comparatieve Filosofie* -I-, zie voor de citaten hier *GAMMA*, jrg. 4 nr. 2 p. 38-40. Deel II en III van de *Inleiding* werden besproken in *GAMMA*, jrg. 7 nr. 1 en jrg. 13 nr. 1

Postmoderne taalspelen

De beoefenaren van het Kralenspel zoals dat in het Kastalië van Josef Knecht in het jaar 2200 werd gespeeld zouden met de modellen van Ulrich Libbrecht geen gek figuur hebben geslagen. Libbrecht maakt ermee de dieptestructuur zichtbaar die de diverse culturen met elkaar verbindt. Dat is verhelderend, zeker. Maar is het ook genoeg? De *Magister Ludi*, de meester in de beoefening van het Spel der Spelen zelf, Josef Knecht, vindt van niet. Op het hoogtepunt van zijn meesterschap verzoekt hij het bestuur van de Pedagogische Dienst van Kastalië hem van zijn taak te ontheffen. Mocht Elena Seredkina⁴ met haar driedeling in de planetaire structuur hebben willen suggereren dat het Kastalische model een verfijning vormt van de postmoderne taalspelen en daarmee het hoogtepunt in de ontwikkeling van de mensheid, dan wordt dat door Knechts verandering van koers ontkracht. Knecht beseft, dat de kloof tussen de geleerde, hooggestemde elite en het volk steeds groter wordt en uit zijn kritiek door een ontkenning op de volgende vragen (p. 350): Is de Kastaliër zich wel bewust van zijn bestaan, weet hij dat hij als blad, als bloesem, tak of wortel tot een levend organisme behoort? Heeft hij werkelijk een idee van het doel en van ons leven?

Hier komt Josef Knecht dicht bij het evolutionaire denken van Teilhard de Chardin: de mens hangt met wortel en tak samen met het bloeiende en groeiende organisme van de mensheid. Iedere mens heeft een taak in het geheel. Knecht besluit deze taak te gaan vervullen door zich onbaatzuchtig als leraar ten dienste te stellen van de gemeenschap. Immers, zo zegt hij: "Wij zijn zelf geschiedenis en medeverantwoordelijk". In de woorden van Teilhard: "Wij zijn de dragers van de evolutie". De argumenten van Knecht worden door het bestuur niet in meerderheid gedeeld. Men zegt, "dat de cultuur of de geest of de ziel veeleer een eigen geschiedenis heeft, die zich naast de zogenaamde wereldgeschiedenis, d.w.z. die nimmer aflatende strijd om de materiële macht, als een tweede, heimelijke, onbloedige en heilige geschiedenis voltrekt" (p.369). Knecht breekt met deze scheiding van materie en geest. Voor hem (zoals voor Teilhard) vormen ze een onlosmakelijke eenheid, en dit inzicht wil hij uitdragen. Hij kent de geschiedenis van Kastalië, weet, dat de orde haar ontstaan in chaos en oorlog te danken had aan de behoefte aan normen en waarden. Maar - zo zegt hij - "wij zijn historisch gezien rijp voor de ondergang [...]. Er zijn machtsverschuivingen op komst, ze zullen niet zonder oorlog en geweld plaatsvinden, niet alleen de vrede maar ook het leven en de vrijheid wordt vanuit het Verre Oosten bedreigd". (p. 358)

Het lijken ook voor onze tijd profetische woorden. Met Hans Küng echter geloof ik dat het niet tot een *clash of civilizations* hoeft te komen als we ons ervoor inspannen de ander en de andere culturen te accepteren en ze in hun eigen zijn te bevorderen. Dit vraagt om een 'Weltethos', of zoals de Duitse filosoof Peter Sloterdijk schrijft een ontwikkeling van het bewustzijn volgens wetten die door de verruiming van sferen gedictieerd worden.⁹

---

⁹ Zie Peter Sloterdijk *Sferen*, recensie in *GAMMA*, jrg. 10 nr. 6

Automatisering: vloek of zegen?

Daan Rijsenbrij¹⁰

1. Inleiding

Na het in de geest oprijzen van de titel 'vloek of zegen' kwamen honderden ideeën boven, genoeg om een dik boek te vullen. Het probleem dat zich dan voordoet, is hoe je al deze schitterende fragmenten als kralen aaneenrijgt tot een lineair verhaal. Voor mij, die door zijn collegae niet kan worden beschuldigd van al te grote belangstelling voor technische vernuftigheden, viel het desondanks niet mee een niet-technisch, beschouwelijk verhaal te concipiëren over de mogelijke rol van de automatisering. Toch wil ik mijn vakgenoten in de informatisering uitnodigen om meer aandacht te schenken aan de beschouwelijke kant van ons beroep, want dit geeft de zo broodnodige afstand. Immers, automatisering nodigt uit tot kille analytische handelingen, die in veel gevallen zelfs uitmonden in overmatig gemodelleerd denken. Voor de enkeling een aanleiding tot protest en het besef 'dat het zo niet kan', dat computermatig denken niet strookt met de waardigheid van de mens als bewust wezen. De titanenstrijd tussen logica en rede!

Het onderwerp 'vloek of zegen' ligt op het scherp van de snede tussen luchtfietserij en loodzware kost. Ik heb daarom nog enkele malen getwijfeld of een dergelijk onderwerp zich wel leent voor een oratie. Tenslotte heb ik toch gehoor gegeven aan mijn eerste opwelling (vroeger noemden we dat de stem van het geweten) en heb ik alle verwarrende en onzinnige gedachten hierover maar achter mij gelaten.

Maar genoeg geredeneer voor een inleiding; laten we beginnen bij het begin.

2. Voorgeschiedenis

Het Begin ligt bij de Vrije Universiteit natuurlijk in Johannes 1; deze passage luidt als volgt¹¹:

*In den beginne was het Woord,
en het Woord was bij God,
en het Woord was God.
Dit was in den beginne bij God.
Alle dingen zijn door Hetzelve gemaakt,
en zonder Hetzelve is geen ding gemaakt,
dat gemaakt is.*

---

¹⁰ Uit de inaugurale rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de bedrijfsinformatica aan de faculteit der wiskunde en informatica van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 december 1993.

¹¹ Bijbel, Statenvertaling, uitgegeven door A. Jongbloed c.v., Leeuwarden.

Hieruit blijkt duidelijk dat volgens de christelijke traditie de schepping begint met een klank¹², een oerklank zo u wilt, waarin de gehele betekenis van de schepping¹³ ligt vervat. Dit idee is overigens niet uniek voor de christelijke traditie. Ook in andere grote tradities blijkt deze schepping een gesproken daad te zijn. In de boeken van Mozes vinden we de uitspraak (*Genesis* 1 vers 3): 'En God zeide: Daar zij licht! En daar werd licht.' De Griekse traditie kent de Logos, de Indische traditie het heilige woord AUM en de Chinese traditie het onuitsprekelijke TAO.

In de zogenaamde oertijd was het dus eenvoudig: luisteren impliceerde kennen, begrijpen en weten¹⁴. Maar toen kwam het schrift. De uitvinding van het schrift werd door Plato toegeschreven aan de Egyptische god Theuth, die daar zeer trots op was. In de mythe¹⁵ van Theuth vertelt deze aan koning Thamos van Egypte: 'Dit, o koning, is de kunst die zal maken dat de Egyptenaren wijzer worden en dat hun geheugen gescherpt wordt, want deze vinding is een tovermiddel voor geheugen en wijsheid!' Doch koning Thamos merkte fijntjes op dat zijn vinding vergetelheid zal brengen in de geest van hen die er gebruik van zullen maken, omdat zij dan hun geheugen niet meer oefenen. 'Want,' zo vervolgde hij, 'door hun vertrouwen in het schrift te stellen zoeken zij met behulp van vreemde tekens hun geheugen buiten zichzelf. Gij verschaft uw leerlingen de schijn van wijsheid, maar niet de waarheid. Want als zij veel hebben gelezen zullen zij de indruk maken veel te weten, terwijl zij in feite onwetend zijn.'¹⁶

De drang naar het verzamelen van feiten is na Theuth in hoog tempo doorgegaan. In zijn utopische roman *Het kralenspel*¹⁷, die omstreeks het jaar 2200 speelt, geeft Hermann Hesse een terugblik op het 'feuilletonistische' tijdperk, de eerste helft van onze eeuw. Hij beschrijft daar een situatie waarin rond elke gebeurtenis, — zoals de verkoop van een beroemd schilderij, de veiling van een waardevol handschrift, het afbranden van een oud kasteel, een schandaal in een adellijke familie — vele duizenden feuilletons werden geschreven, waarin grote hoeveelheden feiten werden gepresenteerd van allerlei aard: anekdotisch, historisch, psychologisch, erotisch etc. Over elk actueel gebeuren barstte een verwoed geschrijf los. Overigens behoorden er tot het feuilleton ook bepaalde spelletjes die de lezers zelf activeerden en waarin ze hun oververzadigde feitenkennis konden spuien, zoals het vreemde verschijnsel van het 'kruiswoordraadsel'. Duizenden mensen zaten in hun

---

¹² De 'betekenis' in de klank is tegenwoordig vervangen door de 'verklaring' in het woordenboek.

¹³ De schepping bestaat uit drie werelden: fysieke wereld, subtiele of mentale wereld en de causale wereld.

¹⁴ De driedeling: 'kennen', 'begrijpen' en 'weten' komt overeen met de opbouw van de Schepping (zie ook de noten 4 en 14): 'fysiek', 'mentaal', respectievelijk 'causaal'.

¹⁵ Platoon deel 1; Phaidros, pp 121-122, De Driehoek (1984), Amsterdam.

¹⁶ Na de uitvinding van het schrift is er een traditie ontstaan in het vastleggen. Het vastleggen van feiten en het vastleggen van processen middels procedures, welke getrouwheid we weer kunnen laten controleren door accountants. Vervolgens hebben we de procedures opgeborgen in apparaten.

¹⁷ Hermann Hesse (1984), *Het kralenspel*, p. 19, De Bezige Bij, Amsterdam.

vrije tijd over vierkanten en kruisen uit letters gebogen, waarvan zij de hokjes volgens bepaalde spelregels invulden.

Deze toestand die Hermann Hesse beschreef in 1943, herkennen wij vijftig jaar later nog steeds. Het schrijven van de feuilletons is vervangen door het computerondersteund genereren van allerlei, meestal nietszeggende feitenkennis door alles met alles te associëren. De kruiswoordpuzzels zijn vervangen door computerspelletjes die langzaam doch gedegen elke vorm van creativiteit in de kiem smoren. Het lijkt wel of wij steeds meer verslaafd raken aan het produceren van teksten. Voor wie? Voor wat? Een informatielawine, die vaak meer ontstaat uit de behoefte van de verzender om iets uit te zenden dan van de ontvanger om iets te weten: het bekende 'zendelingensyndroom'.

Dit is het circus waarin de computer is geboren. Dit is de toestand van de wereld, een door informatie oververzadigde maatschappij, waarin het proces van automatiseren is opgestart. Een ontwikkelingsgang die is begonnen met een enkelvoudig woord en die is ontaard in een kakofonie waarin het nog nauwelijks mogelijk is tot enig begrip te komen.

Toch zijn we vaak genoeg gewaarschuwd door de wijzen. Lau Tse¹⁸ vertelt ons: 'Wie het weten, spreken niet; wie spreken, weten het niet.' De kern van de boodschap van Krishnamurti¹⁹ luidt: 'De beschrijving is niet het beschrevene.'²⁰ De overbekende boerenwijsheid zegt ons: 'Spreken²¹ is zilver, zwijgen is goud.' Zelfs Plato, die heel veel tekst heeft geproduceerd, verklaart op latere leeftijd naar aanleiding van de plagiaatkwestie met Dionysios²², dat de Waarheid niet is op te schrijven. De enkelen die werkelijk geïnteresseerd zijn, zijn in staat aan de hand van kleine aanwijzingen zelf ontdekkingen te doen. Zelfkennis is immers niet te bereiken door het verwerven van veel feiten, zelfs niet met behulp van computerapparatuur. Zelfkennis wordt verworven door reflectie op woorden van wijsheid, die terugvoeren naar het Woord in het Begin.

3. De zuigkracht van de computer

De schepping heeft op ons, mensen, een grote aantrekkingskracht. Aantrekkingskracht is iets natuurlijk, tenzij het verwordt tot zuigkracht. Wij kennen waarschijnlijk allemaal een paar objecten of processen waarop wij verliefd zijn. Met verliefd wordt hier bedoeld, dat het al onze aandacht opzuigt. En zoals bekend:

---

¹⁸ Lau-Tse, Tau-te tjing, vers 56, Servire (1987), Katwijk aan Zee.

¹⁹ Krishnamurti J. (1983), Het web van het denken, Mirananda, Wassenaar.

²⁰ Laten we niet vergeten: woorden zijn dood, beschrijvingen zijn dood. Het zijn slechts de projecties op de wand van de grot van Plato. Zie : Platoon deel 10; Politeia boek VII, pp 377-382, De Driehoek (1991), Amsterdam.

²¹ Spreken kan op alle drie niveaus in de schepping: fysiek of uiterlijk, mentaal of innerlijk en zelfs causaal. Mentaal spreken duiden we vaak aan met 'formuleren'.

²² Platoon deel 6; Brieven VII, pp 227-228, De Driehoek (1987), Amsterdam

verliefdheid maakt blind. Vooral technische speeltjes hebben op het mannelijk deel van de mensheid een vaak identificerende werking. Al jong beginnen zij met de meccanodoos of tegenwoordig het technisch lego. Het lijkt nu of door de komst van de computer een soort technisch *all-round*-speelgoed voor alle leeftijdsklassen is ontstaan. In mijn tienerjaren, waren vele van mijn leeftijdgenoten volledig in beslag genomen door het bouwen van hun eigen radio. Deze neiging is bij de hedendaagse jeugd volledig vervangen door het spelen met de eigen *personal*, een knutselbox waar je jezelf schier oneindig op kunt uitleven.

Toen ik in de twintig was, waren vele van mijn leeftijdgenoten geobsedeerd door machtige, krachtige, *fancy* auto's; een symbool van macht in de fysieke wereld. Dit machtsgevoel begint door de opkomst van de computer te verschuiven. Na het mechaniseren van de spierkracht middels auto, lift, vorkheftruck etc. is nu de verovering van het geheugen en het denken aan de beurt. Je zou kunnen stellen dat na het temmen (of cultiveren als u wilt) van de minerale wereld, de plantenwereld en de dierenwereld, nu de mentale wereld aan de beurt is. En hierbij is diezelfde *personal* een machtig wapen.

Toen ik dertig werd, waren vele van mijn leeftijdgenoten druk bezig om managementposities te veroveren, waarbij communicatie een hoofdrol speelt. Sleutelwoorden hierbij zijn: macht over mensen; alles weten; over alles geïnformeerd willen zijn. Dit liep parallel aan de opkomst van de netwerken (LAN, WAN, VAN), die onze *personal* een onmetelijk bereik kunnen geven. Nu ik in de veertig ben, vind ik vele van mijn leeftijdgenoten terug in een geautomatiseerde 'gevangenis', een stelsel van instructies, procedures en programma's dat hun leven regelt.

Kortom, de computer, in het bijzonder de *personal*, is een toverdoos waarvan de gebruiksmogelijkheden meegroeien met onze psychologische ontwikkeling. Als Eva opnieuw Adam zou moeten verleiden, zou ze niet de appel van de boom des onderscheids nodig hebben, maar in deze verstandelijke wereld kan ze gewoon in de winkel de *personal* van *Apple* halen: een surrogaat voor ons eigen verstand. Automatisering of het spelen met de computer geeft een *kick* en dit leidt tot verslaving. De vloek van de automatisering ligt in die verslaving. Persoonlijke verslaving, doordat we in de greep komen van technische vernuftigheden en verslaving in de zin van slaaf worden van geautomatiseerde arbeids- c.q. maatschappelijke processen. Aan ons de keuze: Meester over ons eigen lot of slaaf van de fysieke wereld?!

4. De computer op ons pad naar Zelfkennis²³

Na het vorige zult u zich wellicht afvragen of de computer dus een vloek is voor de mensheid. Nee hoor, integendeel! Er is niets mis met de computer en zeker niet met die van *Apple*. De computer is, overdrachtelijk gesproken, een geschenk uit de 'hemel'²⁴ en uiteindelijk ook ontstaan uit het 'Woord'. Wellicht is daarom de uitvinding²⁵ van de computer niet zo toevallig²⁶ als wij denken. Mogelijk hebben wij de computer in deze tijd nodig om het bewustwordingsproces over het functioneren van de geest op gang te brengen.

In de terminologie van Ouspensky²⁷ is de mens een machine, maar een zeer eigenaardige machine. Hij is een machine die onder gunstige omstandigheden en bij een juiste behandeling kan weten dat hij een machine is; en als hij zich dit ten volle heeft gerealiseerd, kan hij middelen vinden om op te houden een machine te zijn, aldus deze Russische filosoof. Door een ware confrontatie tussen de mensmachine en de computermachine kan de mens loskomen uit het mechanisch handelen.

Hoe werkt dan de computer als instrument naar zelfkennis, zult u zich afvragen. Het fysieke gedeelte van de schepping⁴ werkt als een spiegel om de binnen gelegen aspecten van ons wezen te zien. Via reflectie op de fysieke processen leren wij stap voor stap de machine kennen. In feite vertonen geautomatiseerde processen een grote overeenkomst met onze eigen denkprocessen. Dat verklaart enerzijds de zuigkracht, waarover hiervoor werd gesproken, anderzijds biedt het een spiegel om tijdens het opschonen van de geautomatiseerde processen tevens ons eigen denken te ontdoen van verontreinigingen als onzinnige vooroordelen²⁸, dwangmatige gedragspatronen.

De computer zelf is te beschouwen als een primitief model van onze denkprocessen, inclusief de zintuiglijke kanalen. Het reflecteren over de werking van de computer en de bijbehorende software geeft mij persoonlijk een extra stimulans om mij te verwonderen over het functioneren van het eigen denken. Dit laatste lijkt pas echt 'formuleerbaar' te worden op het moment dat we een model kunnen maken dat als het ware 'grijpbaar' is. Pas als wij iets kunnen 'grijpen' en

---

²³ Onder 'zelf' wordt die bewustzijnstoestand verstaan, waarbij geen binding aanwezig is met de processen van de schepping. Vgl. *Tien Upanishads*, Mandukya, p. 55, De Driehoek, Amsterdam. Het zelf is dat wat achter deze schepping aanwezig is. Dat wat voor onze geboorte reeds was, wat tijdens ons leven is en wat na onze zogenaamde dood nog steeds aanwezig zal zijn. In de christelijke traditie kan dit worden aangeduid met het zuivere geweten.

²⁴ Hemel is hier bedoeld als een bewustzijnstoestand in het hier-en-nu; elke verwijzing naar de toekomst is een truc van de duivel om ons uit het hier-en-nu te lokken.

²⁵ Uitvinding betekent gevonden-uit, dat wat reeds in potentie (de causale wereld/de ideeënwereld) bestaat.

²⁶ Toeval in de betekenis 'zonder reden'. In feite betekent toeval, dat wat ons toevalt.

²⁷ Ouspensky P.D. (1979), *De mens en zijn mogelijke evolutie*, Mirananda, Wassenaar.

²⁸ Vooroordelen hebben trouwens dezelfde beperkende werking als een *database-view* op een gegevensverzameling.

nabouwen, begint de begripbaarheid toe te nemen. Natuurlijk niet ècht begrijpen, maar door het (tijdelijk) gebruik maken van een model kunnen wij zaken verwoorden en eventueel simuleren, hetgeen dan tot inzicht kan leiden.

Hedendaagse psychologen trachten de werking van de menselijke geheugens te doorgronden middels modellen uit de computerkunde. De buitenwereld komt binnen in de zintuiglijke geheugens die een korte vervaltijd hebben. Vervolgens wordt de relevante informatie overgebracht naar een (meerdimensionaal) werkgeheugen, dat slechts een zeer beperkte capaciteit bezit. Met het herbergen van ongeveer zeven onafhankelijke items zit dit werkgeheugen min of meer vol. De truc die wij dan toepassen is dat we items gaan clusteren en de details van zo'n cluster ietsje naar achteren brengen. Een techniek die bij moderne besturings-systemen voor PC's wordt aangeduid met *windowing*. Vervolgens kunnen we de informatie uit het werkgeheugen overbrengen naar een schier oneindig permanent (achtergrond)geheugen. De regelaar van het werkgeheugen wordt door Sigmund Freud aangeduid met de term 'ego'. Dit ego handelt bijna altijd alsof het de baas is over het gehele menselijke wezen in plaats van de dienende regelaar van het werkgeheugen. Door deze misvatting zit het werkgeheugen vaak propvol met gegevens, omdat het ego niet wil loslaten; immers, kennis is macht. Wie is dan wel de baas over het menselijke wezen, zult u zich afvragen. Het antwoord op deze vraag vindt u via de *via negativa* ofwel de volgende relativiserende vragenreeks: ben ik dit lichaam, ben ik deze geest, ben ik deze natuur? U herkent hierin wellicht de parallel met de vraag: wat bestuurt de werking van een informatiesysteem? Is het de apparatuur of elektriciteit, is het de programmatuur, is het de gebruiker? Of ligt daar nog iets achter?

Het concept programmatuur zelf is ook zeer interessant voor introspectieve overwegingen. De gelaagde opbouw van programmatuur is enerzijds een bruikbare beschouwingwijze voor de gelaagde opbouw van de schepping, anderzijds geeft het bouwen van programmatuur ons zicht op het proces van de conditionering in de geest. Binnen de mogelijkheden van de systeemprogrammatuur kunnen we een stuk programmatuur bouwen voor een bepaalde applicatie, die wij vervolgens weer kunnen toesnijden naar een specifieke gebruiker. Dit loopt volledig parallel aan het proces van het leren autorijden door een menselijk wezen, wat vervolgens wordt geoptimaliseerd naar een bepaald type auto.

Het gebruik van computers kan leiden tot een meedogenloze confrontatie met het vaak beperkt functioneren van onze geest. Een sprekend voorbeeld hiervan is het geval dat ik reeds in 1975²⁹ schetste. Toentertijd waren de beeldschermen van de

---

²⁹ In de stellingen bij mijn proefschrift *A cluster description of a perfect crystal* (1975): Het is wenselijk om het scherm van de bij S.A.R.A. (Stichting Academisch Rekencentrum Amsterdam) opgestelde beeldschermindstations minder spiegelen te maken, opdat men bij het verschijnen van een foutmelding niet tegen een teleurgesteld spiegelbeeld zit aan te kijken.

bij S.A.R.A. opgestelde terminals zo sterk reflecterend, dat je naast de informatie uit de computer ook je eigen spiegelbeeld waarnam. Dit had tot gevolg dat je bij elke fout tegen een teleurgesteld spiegelbeeld zat aan te kijken. Het apparaat had weer niet gehoorzaamd! Die stomme computer begrijpt het weer niet! In feite werden we toen zeer aanschouwelijk elke keer weer geconfronteerd met de warrigheid van ons eigen denken. De discipline van de computer is vele malen groter dan de discipline van het menselijk denken. De computer voert ook meedogenloos rechtlijnig uit wat gevraagd wordt, zonder rekening te houden met de gevoelens van zijn 'partner' of andere verzachtende omstandigheden. Deze zelfde rechtlijnigheid is trouwens ook vereist bij het proces van systeemontwikkeling. Een discipline als informatieanalyse bijvoorbeeld is voor menige gebruiker een harde confrontatie met het nut van zijn werkprocessen c.q. werkwijze.

Ondanks alles is het grote onderscheid tussen de mens en de computer: de rede. De rede is het menselijk instrument waarmee wij beslissingen behoren te nemen en dat ons in staat stelt tot lateraal denken. Jammer genoeg worden de meeste beslissingen genomen door het 'ego', waardoor ze een mechanisch karakter krijgen. Een computer kan geen beslissingen nemen, hij kan ze alleen ondersteunen. Als we deze ondersteuning beschouwen als de echte beslissing wordt de mens lui en zal de mensheid afzakken tot een onbeduidend mechanisch niveau.

Resumerend:

De computer kan een nuttig instrument zijn op de weg naar zelfkennis. Het is echter slechts een tijdelijk instrument, want weet wel, in het paradijs waren geen computers en de hemel behoeft geen apparatuur. De computer is immers een substituut van vermogens die wij tijdens onze odyssee door het ondermaanse schijnbaar zijn kwijtgeraakt. De vraag 'computer een zegen' zou ook anders kunnen worden geformuleerd, nl.: Helpt de computer c.q. de automatisering ons los te komen van onze gewoontepatronen? Helpt hij ons om weer een vrij mens te worden?

Naschrift red.: De schrijver gaf ons desgevraagd toestemming tot het publiceren van de volledige tekst zoals deze te vinden is in de bewerking van zijn inaugurale rede op de website <http://home.hetnet.nl/~daanrijnsenbrij/n_home.htm>. Een link <<http://www.it4humans.org>> verwijst hier naar zijn werk- en studiegroep 'De Menselijke Maat in de IT' o.l.v. prof. dr. ir. Dieter Hammer, IT-hoogleraar aan de TUE en aan de Universiteit Groningen. Deze groep zoekt naar oplossingen om het evenwicht tussen mens en machine weer te herstellen. Ze vindt dat er in de IT (meer) rekening gehouden moet worden met de menselijke aspecten. Het belangrijkste aandachtsgebied daarbij is de architectuurfase, omdat daar de ontwerpbeslissingen genomen worden. Vanuit haar morele verantwoordelijkheid wil zij de discussie omtrent dit onderwerp aanzwengelen en door het uitwisselen van ervaringen een grotere groep mensen bewust maken van de vragen en problemen rond het op 'Menselijke Maat' ontwerpen en gebruiken van IT-systemen.

Globalisering als opgave voor kerken en theologie

Herman Noordegraaf³⁰

"Es gibt Menschen, die es für unernst, Christen, die es für unfrohm halten, auf eine bessere irdische Zukunft zu hoffen und sich auf sie vorzubereiten. Sie glauben an das Chaos, die Unordnung, die Katastrophe als den Sinn des gegenwärtigen Geschehens und entziehen sich in Resignation oder frommer Weltflucht der Verantwortung für das Weiterleben, für den neuen Aufbau, für die kommenden Geschlechter. Mag sein, dass der Jüngste Tag morgen anbricht, dann wollen wir gern die Arbeit für eine bessere Zukunft aus der Hand legen, vorher aber nicht."

Dietrich Bonhoeffer³¹

I - Kerk- en gemeente-zijn in een mondiale samenleving: kerken moeten verder globaliseren

Het is dit jaar vijftig jaar geleden dat de Generale Synode het herderlijk schrijven *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving* aanvaardde. Dit geschrift vormt een belangrijke mijlpaal in de verwoording van het zelfverstaan van de Nederlandse Hervormde Kerk na de Tweede Wereldoorlog. Het verwoordt de keuze voor een actieve betrokkenheid van de kerk op de samenleving onder beklemtoning van de historische solidariteit van de hervormde kerk met het Nederlandse volksbestaan. Voorts spreekt het de bereidheid uit om als kerk medeverantwoordelijkheid te dragen voor de opbouw van de samenleving. Dit herderlijk schrijven had duidelijk de Nederlandse samenleving als referentiekader en bouwde daarmee voort op de sterke verwevenheid van de Nederlandse Hervormde Kerk met de natievorming van wat eens de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was: in het bijna veertig bladzijden tellende geschrift zijn er drie gewijd aan 'Volkerenwereld en Oecumene' (hoofdstuk V). De eerste zin daarvan luidt:

"Wanneer in de vorige hoofdstukken sprake was van de verhouding van de Kerk tot cultuur, staat en maatschappij, stond ons daarbij vanzelfsprekend (sic!) de Nederlandse staats- en volksgemeenschap voor ogen en het culturele en maatschappelijke leven, dat daarin opgebloeid is."³²

Wel wordt erop gewezen dat er zich "gaandeweg een ontgrenzing van het nationale bestaan voltrekt, waardoor we op een nog weer heel andere manier voor de vragen

---

³⁰ Dr. Herman Noordegraaf hield deze inleiding tijdens een conferentie op 31 maart 2005 met als thema "Globalisering: een agenda voor kerk en theologie"

³¹ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, München/Hamburg, 1968, p. 24.

³² *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving*. Herderlijk schrijven vanwege de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk. Vastgesteld in haar vergadering van 29 Maart 1955, 's Gravenhage z.j., p. 33.

van het volk-zijn en van het Kerk-zijn in het midden van dit volk worden gesteld". Opvallend is dat bij die 'ontgrenzing' wordt verwezen naar de politieke en economische ontwikkeling van West-Europa en de Atlantische volkerengemeenschap: de niet-westerse samenleving komt niet in beeld.

Het zal duidelijk zijn, dat al spoedig een aantal vooronderstellingen die aan het geschrift ten grondslag lagen steeds minder opgeld deden: Ging christen-zijn in de Nederlandse samenleving uit van een invloedrijke positie van kerken en christelijk geloof in de Nederlandse samenleving, de golf van ontkerkelijkheid vanaf de jaren zestig maakte hieraan een einde. Een andere factor was natuurlijk de mondialisering, die onder meer tot gevolg had dat vraagstukken in de eigen samenleving in een wereldomvattende samenhang kwamen te staan en dat via zending, wereld-diaconaat en de internationale oecumenische beweging de Nederlandse Hervormde Kerk geconfronteerd werd met inzichten en vragen van kerken en christenen elders in de wereld.

In de Pastorale Handreiking *Gemeente-zijn in de mondiale samenleving* kwam de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1988 tot een visie-bepaling op kerk-zijn waarin geprobeerd werd om deze nieuwe ontwikkelingen te verwerken.³³ Daarbij hield zij vast aan de principiële visie van een actieve betrokkenheid van de kerk op de samenleving, van "het getuigen van Gods beloften en geboden voor alle mensen en machten". De Handreiking pleitte voor een nieuwe oriëntatie van het kerk- en gemeente-zijn. Mondialisering betekende in de eerste plaats dat afscheid werd genomen van een kerk- en gemeente-zijn dat werd gesteund en gedragen door de eigen culturele, economische en politieke omgeving. Daarvoor in de plaats kwam de verbondenheid met navolgers van Christus over de gehele wereld. Dat hield niet in dat de verbondenheid met de Nederlandse samenleving verviel, maar dat deze in een ander kader kwam te staan. Juist als men via de mondiale communicatie enige afstand tot de eigen cultuur weet te verwerven, kan men de ontwikkelingen in de eigen samenleving beter doorzien. Gemeente-zijn in de mondiale samenleving betekent dus niet alleen dat men meer aandacht krijgt voor vraagstukken elders in de wereld, maar ook dat men de eigen samenleving met andere ogen gaat bezien. Het biedt zo gezien meer kansen tot wat Paulus schrijft over het 'Gij geheel anders' (Efesiërs 4:20), een door christelijk geloof gevoed kritisch nonconformisme, een in de wereld, maar niet van de wereld zijn, omdat men allerlei vanzelfsprekendheden uit de heersende cultuur beter leert doorzien. Kerk-zijn is, zoals het treffend verwoord wordt in een inleiding in de oecumenica, een doorlopend leerproces, waarbij kerken en christenen van over de gehele wereld, vanuit verschillende omgevingen en tradities, vanuit een betrokkenheid op elkaar een zoektocht aangaan naar de betekenis van het evangelie.(i)

---

³³ Gemeente-zijn in de mondiale samenleving. Pastorale Handreiking van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, 's Gravenhage 1988.

Kerk-zijn is altijd kerk-zijn in wording (*ecclesiogenese*). Hieraan ligt het inzicht ten grondslag dat geen enkele kerk samenvalt met de Kerk van Christus, maar deel is van de Kerk van alle plaatsen en tijden, zoals die in de geloofsbelijdenis van Nicea wordt aangeduid als de "ene heilige, katholieke en apostolische Kerk". In de *Kerkorde van de Protestantse Kerk* in Nederland wordt deze Kerk met een hoofdletter geschreven, terwijl als naar de Protestantse Kerk in Nederland wordt verwezen 'kerk' met een kleine letter wordt aangeduid. Weloverwogen heet deze kerk niet de Nederlandse Protestantse Kerk, maar de 'Protestantse Kerk in Nederland'. Een belangrijke nuance: om het misverstand van een nationale kerk te voorkomen is gekozen voor een aanduiding van het land waar deze kerk haar plaats en roeping heeft.(ii)

Deze principiële overwegingen gevoegd bij de zich feitelijk voordoende ontwikkeling die levens van mensen van over de gehele aarde steeds meer met elkaar verbindt, leiden tot de conclusie dat kerken slechts kerk kunnen en mogen zijn in onderlinge betrokkenheid en communicatie. Er is dus sprake van een oecumenische oriëntatie in de dubbele betekenis van het woord: als de gehele bewoonde wereld en als "de gestructureerde onderlinge communicatie van kerken en christelijke gemeenschappen op lokaal, nationaal en internationaal niveau".

De implicaties van deze oriëntatie zijn onder meer dat men actief deze communicatie zoekt, dat in het kerkelijk beleid financiën en menskracht worden ingezet om deze communicatie gestalte te geven en te faciliteren, dat in theologische *curricula oecumenica* een belangrijke plaats krijgt en dat kerken en christenen hun visies op geloofs- en samenlevingsvragen ontwikkelen in dialoog met andere kerken en christelijke geloofsgemeenschappen, ook als dat betekent dat zij lastige vragen in hun oordeelsvorming moeten betrekken. Het betekent bijvoorbeeld heel concreet dat we de Verklaring van Accra van de WARC³⁴ op onze agenda moeten zetten.

II – Reacties in oecumene, kerk en theologie op globalisering

Het sociaal-economisch samenlevingsmodel dat de internationale oecumenische beweging in de tijd van na de Eerste Wereldoorlog tot in de jaren zestig van de vorige eeuw ging bepleiten, is niet los te zien van de wanorde van economische crises en oorlog. Heel schetsmatig weergegeven kwam het neer op een inzet voor een gemengde economische orde, waarbij dankzij staatsinterventie de krachten van de markt ingekaderd zouden worden met het oog op het scheppen van volledige werkgelegenheid, het tegengaan van grote ongelijkheden en de realisering van sociale zekerheid. Daarmee heeft de internationale oecumene bijgedragen tot de

---

³⁴ In augustus 2004 aanvaardde de 24e assemblee van de Wereldbond van Hervormde/Gereformeerde Kerken (WARC) in Accra een belijdende verklaring over de economie. Deze zogenaamde Accra-Verklaring is een indringend document, dat vanuit het geloof een beroep doet op de lidkerken om op structurele wijze te werken aan problemen als armoede, ongerechtigheid en aantasting van het milieu. Zie:>www.pkn.nl/site/uploadedDocs/Accra.pdf> - (*deze voetmoot werd toegevoegd door de redactie*).

ontwikkeling van de consensus, die ten grondslag lag aan de realisering van de *welfare state*, die armoede en de vrees voor armoede en gebrek (bestaansonzekerheid) beoogde uit te bannen.

Dit gebreidelde kapitalisme staat onder druk als gevolg van onder meer sociaal-economische en technologische ontwikkelingen (met name de ict) en politieke beslissingen (zoals in de jaren tachtig van Reagan en Thatcher), die hebben geleid tot een nieuwe vorm van kapitalisme, die in wisselende bewoordingen wordt aangeduid als neo-liberaal kapitalisme, *global capitalism*, turbokapitalisme. Dit heeft als belangrijkste actoren: transnationale ondernemingen, internationale organen en de non-gouvernementele organisaties die de *civil society* op internationaal niveau vormen. Daar voeg ik ook nog de nationale overheden toe, omdat deze, ondanks dat hun mogelijkheden minder zijn geworden, wel degelijk nog beleidsvrijheid hebben. Vanuit oecumene, kerken en theologie is daarop op verschillende wijzen op gereageerd. Schetsmatig en zonder aanspraak op volledigheid trek ik enige lijnen in aanvulling op het conferentiedocument iii:

1) De ontwikkeling van een Weltethos (waarmee vooral de naam van Hans Küng verbonden is). In 1993 nam het zogeheten 'Parlement der Religies', waarop honderden vertegenwoordigers uit vele religies aanwezig waren, honderd jaar na het eerste wereldparlement, de verklaring *Toward a Global Ethic* aan.^{iv} Daarmee aanvaardden de deelnemers een geheel van ethische principes vanuit zijn of haar eigen religieuze overtuiging en motivatie. Uitgangspunt was de zogeheten 'gouden regel': "Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet." Of positief geformuleerd: "Behandel anderen, zoals gij zelf behandeld wilt worden."

De verklaring somt dan als de vier centrale clusters op: (a) Een cultuur van geweldloosheid en respect voor alle vormen van leven; (b) een cultuur van solidariteit en een rechtvaardige sociale en economische orde; (c) een cultuur van tolerantie en een leven in waarheid; (d) een cultuur van gelijke rechten en partnerschap tussen mannen en vrouwen. Door zo'n gemeenschappelijk elementair ethos kunnen religie-overschrijdende vormen van samenwerking ontwikkeld worden. Het is een tegenontwerp tegen Samuel Huntingtons *clash of civilizations*, waarin de botsing tussen culturen, met name die tussen het Westen en de islam, als de grote bedreiging van de wereldvrede wordt gezien.

2) De kerken als modellen van een andere globalisering

Door theologen als Konrad Raiser en Robert J. Schreier is vanuit begrippen als conciliariteit respectievelijk katholiciteit nagedacht over de vraag hoe kerken in hun onderlinge wereldwijde verbondenheid en als 'eenheid in verscheidenheid' een andere vorm van globalisering dan de huidige dominante vorm van globalisering tot uitdrukking kunnen brengen.^v Zoals destijds in het Romeinse wereldrijk de vroegchristelijke kerk een gemeenschap van lokale gemeenten vormde, die een eenheid in verscheidenheid ontwikkelde die zich onderscheidde van het Romeinse

keizerrijk, zo komt het er nu voor de kerken op aan om tegen de onderdrukkende en homogeniserende ontwikkelingen van de globalisering in als actieve actoren in de civiele samenleving op wereldniveau op te komen voor een andere kwaliteit van globalisering.

3) Voorbij de globalisering: confrontatie en ontwikkeling van alternatieven op lokaal en regionaal niveau. In deze visie wordt de wereldeconomie gezien als beheerst door transnationale ondernemingen en instellingen als het IMF en de Wereldbank, die instrumenten zijn ten dienste van het neoliberalisme en de daarmee verbonden kapitaalmarkten. Zij zijn machten, die met hun totaliteits-aanspraak zowel naar de mens als naar het milieu toe verwoestend werken. Basisgroepen van christenen moeten zich hiertegen in bondgenootschap met anderen frontaal verzetten en alternatieve vormen van economie op lokaal en regionaal niveau ontwikkelen, die niet ten koste gaan van armen en milieu. Te noemen is hier o.a. de theoloog Ulrich Duchrow, die zijn inzichten in een reeks van geschriften heeft neergelegd.vi

4) Doordiening van globalisering vanuit centrale waarden

Hierbij valt onder meer te denken aan de waarden en principes die te vinden zijn in de sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk zoals geformuleerd in encyclieken en bisschoppelijke verklaringen en rapporten. Basiswaarden en principes zijn daarin de menselijke waardigheid, verantwoordelijkheid, solidariteit, participatie, subsidiariteit, coherentie, transparantie en toerekenbaarheid. Deze moeten de grondslag vormen voor nieuwe vormen van wereldbestuur. We vinden deze benadering in een rapport van de Bisschoppen-Conferentie van de Europese Gemeenschap uit 2001.vii

Al deze benaderingen hebben het inzicht gemeenschappelijk dat het proces van globalisering zoals dat zich nu voltrekt, sociaal en ecologisch diepingrijpende negatieve gevolgen heeft. Het globaliseringsproces moet daarom omgebogen worden tot een andere vorm van globalisering of, een verderliggende optie, er moeten alternatieven ontwikkeld worden.

III – Beleid, strategie en handelingsmogelijkheden

Wat kan nu, gehoord deze theologische benaderingen, de bijdrage zijn van kerken en christenen? Wederom heel schetsmatig noem ik een aantal punten:

1) De ontwikkeling van een langetermijnvisie in combinatie met de formulering van kortetermijnstappen.

Die visieformulering is, als het goed is, gebaseerd op een combinatie van normatieve gezichtspunten die we vinden in de christelijke geloofstradities, kennis van zaken en analyse.

a) - Bij die normatieve gezichtspunten valt met name te denken aan het begrip gerechtigheid, dat bijbels gezien een voorrangsoptie voor de armen impliceert. Het gaat erom dat een ieder toegang krijgt tot de hulpbronnen van het bestaan, die per specifieke context een eigen karakter kan hebben: inkomen, grond, kapitaal, kennis, gezondheidsvoorzieningen, schone lucht, schoon zoet water enzovoort. Een ander normatief gezichtspunt is dat de aarde aan God toebehoort (dat is de vooronderstelling onder het jubeljaar). Dit betekent dat in tegenstelling tot het eigendomsdenken, waarin de eigenaar naar eigen goeddunken met zijn goederen kan omgaan, het om een verantwoord beheer van de aarde gaat.

Ik licht er nog één gezichtspunt uit, dat van de verantwoordelijkheid. In de oecumenische beweging heeft dit lang een grote rol gespeeld. Dit had een dimensie die vaak over het hoofd wordt gezien, namelijk die van de *accountability*, verantwoordelijkheid in de zin van toeberekenbaarheid (ook genoemd door de Europese bisschoppenconferentie): degenen die macht uitoefenen dienen verantwoording daarover af te leggen aan hen die van die machtsuitoefening afhankelijk zijn. Immers, waar macht wordt uitgeoefend, kan deze misbruikt worden. Het ontbreken van adequate vormen van *accountability* is één van de grote problemen in het proces van globalisering.

b) Analyse en kennis. Hierbij zijn twee lijnen vast te houden. Nodig is wetenschappelijke analyse, waarbij naast de inbreng van de theologen ook die van economen, sociale wetenschappers, biologen en nog anderen nodig is. Daarnaast en in verbinding daarmee is ervaringskennis nodig van mensen die duidelijk maakt hoe globalisering doorwerkt in het leven van mensen (zoals ook Aruna Gnadasan ons vertelde over de Braziliaanse vrouw).^{viii} De mondiale communicatie is hiervoor wezenlijk, maar ook de verhalen van mensen hier in Nederland zelf. De analyse moet betrekking hebben op zowel de cultuur (de – vaak impliciete – dieper gelegen drijfveren en streefdoelen, waarden, normen, mensvisies, visies op het 'goede leven' enzovoort) als de structuren (waarbij vooral te denken valt aan de economisch-technologische dynamiek en de politieke verhoudingen).

Het zou goed zijn om een interdisciplinaire denktank globalisering te vormen om de verdere visie-ontwikkeling, analyse en verzameling van kennis ter hand te nemen met het oog op het formuleren van handelingsaanbevelingen. Daarbij kan overigens gebruik gemaakt worden van de expertise die in kerken, met kerken verbonden organisaties en universiteiten aanwezig is.

2) Particulariteit en consensus

Maar is zo'n aanpak mogelijk? Onze wereldsituatie is er immers één die zich kenmerkt door grote pluriformiteit waardoor een gezamenlijk te ontwikkelen aanpak bemoeilijkt wordt. Dat geldt voor de kerken zelf, zowel in de verschillende geloofsstromingen, als wat betreft de specifieke contexten waarin mensen zich bevinden. Het geldt ook voor de verscheidenheid van religies en andere levens-

overtuigingen. Het denken in termen van eenheid van kerken en van de wereld en de daaraan gerelateerde concepten, zoals we die vinden in de internationale oecumene tot in de jaren zestig van de vorige eeuw, doet in dit licht gezien gedateerd aan.^{ix} Toch denk ik dat er mogelijkheden liggen om gezamenlijkheid te ontwikkelen. De verklaring over een *Weltethos* is daarvan een voorbeeld, ook al blijft dit nog vrij abstract. Te noemen is ook de gedachte van de zogeheten *overlapping consensus*: bij verschil in fundamentele motivering kan men elkaar vinden in bepaalde richtinggevende normatieve gezichtspunten en praktische maatregelen.^x Eigen aan het denken in termen van *overlapping consensus* is dat de eigen specifieke motivatie en gezichtspunten niet verzwegen worden, maar dat hun betekenis en belang voor het publieke leven expliciet tot gelding kunnen komen. Zo kan een brug geslagen worden tussen de particulariteit van levensbeschouwelijke overtuigingen en de noodzaak om in het publieke domein tot samenwerking te komen tussen mensen met verschillende overtuigingen. De Rechten van de mens vormen een voorbeeld van zo'n *overlapping consensus*. Te noemen zijn ook de Millennium-ontwikkelings-Doelstellingen voor 2015, die beogen de armoede in de wereld te halveren. Kerken zouden na kunnen gaan wat zij kunnen bijdragen aan de realisering van deze, zoals dat in jargon heet, *2015-targets*.

Wat betreft de kerken zelf: er lopen diepe verschillen door de christenheid, bijvoorbeeld die tussen de zogeheten 'oecumenici' en 'evangelicalen' en 'Pentecostals'. Ik hoop dat bij alle verschillen in opvattingen over de aard van het Schriftgezag en het antwoord op de vraag wie Jezus Christus voor ons is, een gemeenschappelijke inzet ontwikkeld kan worden ter bestrijding van de wereldarmoede. Hoe we armoede bestrijden, kan en moet onderwerp van discussie zijn, dat we armoede moeten bestrijden niet.

IV - Strategische overwegingen

a) Beïnvloeding op lange en korte termijn.

We zullen als kerk en oecumene vanuit de normativiteit van de christelijke geloofstradities een kritische positie moeten innemen en scherp moeten analyseren en benoemen waar mensen en milieu slachtoffer worden. We mogen echter niet volstaan met kritiek, maar zullen moeten meedenken over mogelijkheden tot opbouw van een wereldsamenleving die rechtvaardig en duurzaam is. Dat vereist, zoals gezegd, visie-ontwikkeling op hoe zo'n samenleving eruit ziet en op de wegen waarlangs deze zoveel mogelijk gerealiseerd kan worden. Terecht heeft de eerder genoemde theoloog Robert J. Schreier gepleit voor een 'theologie van reconstructie'.^{xi} Maar zit daar niet een achterhaald idee van maakbaarheid achter? In het debat over globalisering is, zoals ook in het Conferentiedocument aan de orde kwam, de vraag aan de orde in hoeverre globalisering al dan niet te sturen is. Mijn eigen — overigens niet opzienbarende — mening is dat globalisering de uitkomst is van de handelingen van talloze mensen, groepen en organisaties en als zodanig moeilijk te sturen. Wel zijn er verschillen in macht en daarmee ook van mogelijkheden om globalisering in bepaalde richting te beïnvloeden. Het is nodig

om dit krachtenveld goed te onderkennen om als kerken globalisering zoveel mogelijk in de richting van rechtvaardigheid en duurzaamheid mee te helpen duwen. Als er geen krachten en bewegingen zijn die zich hiervoor inzetten dan gaat de stoomwals of — om het in het conferentiedocument genoemde beeld te gebruiken — de Juggernaut haar ongeremde gang. We moeten ons er goed van bewust zijn dat de ontwikkelingen niet eenvoudig te beïnvloeden zijn om zodoende desillusies en afhaakgedrag te voorkomen. Het betekent dat we zorgvuldig moeten kijken waar mogelijkheden tot beïnvloeding liggen. Daarbij zijn er doelstellingen die op korte termijn te verwezenlijken zijn en andere die een langetermijnperspectief vergen. Als het goed is, liggen deze in elkaars verlengde. Een doelstelling op korte termijn is bijvoorbeeld: de bevordering van het gebruik van Max-Havelaarproducten op kerkelijke bijeenkomsten, door kerkleden en in de samenleving. Een langetermijndoelstelling is de realisering van een rechtvaardige structuur voor de wereldhandel.

b) Mogelijkheden voor kerken:

Schematisch aangeduid zie ik de volgende mogelijkheden:

- Educatie en bewustwording^{xii}, die gericht zijn op het verwerven van kennis en inzicht in de samenhang tussen het lokale en het globale;
- het stimuleren van een kritisch bewustzijn op grond van een door het christelijk geloof bemiddelde normativiteit; en op basis daarvan de ontwikkeling van een bewust rolgedrag. Mensen vervullen vele rollen: zij zijn consument, burger met politieke rechten, hebben soms een functie in het productieproces enzovoort; in elke rol zou de vraag aan de orde moeten komen hoe mensen daarin kunnen bijdragen aan een rechtvaardige en duurzame wereldsamenleving.
- Pleitbezorging bij relevante actoren/deelname aan het publieke debat: Het is daarbij van belang om de relevante actoren te identificeren, bijvoorbeeld de nationale politiek, internationale organen als de Wereldbank en het IMF, vakbeweging en werkgeversorganisaties enzovoort. De middelen hiervoor zijn velerlei: gesprekken, publieke discussies, handtekeningenacties enzovoort. Een actueel voorbeeld is de Actieweek voor Rechtvaardige Handel van 10-16 april 2005 met het oog op de WTO-top in Hongkong in december 2005. Ook Nederlandse ministers gaan daarheen. Er is een handtekeningenactie en een manifestatie. Dit beleidsbeïnvloedingsmodel wordt niet alleen in Nederland toegepast, maar, zo lees ik in de folder: "Honderden kerken en organisaties in het Noorden en in het Zuiden maken samen een vuist naar overheden, de Wereldhandelsorganisatie (WTO) en internationale financiële instellingen, zoals de Wereldbank en het IMF."

c) Ondersteuning (financieel, met kennis en menskracht) van alternatieve vormen van economie op lokaal en regionaal niveau.

Zo zijn er alternatieve vormen van ruilhandel (LETS) en kredietverlening ontwikkeld. Ik voeg daar echter aan toe, dat hoe waardevol deze activiteiten ook

zijn, zij geen algeheel alternatief vormen voor globalisering. Zij moeten dus opgenomen zijn in een bredere strategie van beïnvloeding van globalisering.

d) Uitdrukkelijk noem ik ook de kerk als organisatie die over inkomsten en vermogens beschikt.

Ik bevind mij dan bij Oikos op goede grond, omdat Oikos is voortgekomen uit Osaci, het oecumenisch studie- en actiecentrum voor investeringen. Dit richtte zich onder meer op de ontwikkeling van ethisch beleggen van kerkelijke, waaronder diaconale vermogens. Als het gaat om ethische criteria kan men denken in termen van uitsluitingsgronden, bijvoorbeeld niet beleggen in wapenindustrie, productie van alcoholische dranken, bioindustrie, kansspelen, bedrijven met slechte arbeidsomstandigheden en zo zijn er nog veel meer voorbeelden te noemen. Daarnaast zou het echter goed zijn om ook de vraag te stellen hoe kerken hun beleggingen kunnen aanwenden ten gunste van gerechtigheid en duurzaamheid, met andere woorden vooral beleggen in die bedrijven die er positief uitspringen op deze punten. Voor dit alles is deskundigheid nodig, waarover bijvoorbeeld niet elke lokale diaconie beschikt. Daarom zou het goed zijn als kerken over een adviesorgaan op dit terrein zouden beschikken. Deze bezinning zou ook een stimulans kunnen vormen voor de stimulering van de bezinning van individuele christenen op de vraag hoe zij met hun vermogens omgaan. Laten bijvoorbeeld diakenen aan de kerkelijke gemeente verantwoorden hoe zij met de diaconale vermogens omgaan en waarom zij dat doen zoals zij dat doen. Dat kan de bewustwording en discussie bevorderen. Het belang daarvan komt duidelijk voor het voetlicht als we onderkennen dat meer dan een kwart van de particuliere huishoudens beleggingen heeft.^{xiii} Natuurlijk moet, zeker in dit VN-jaar van het microkrediet, gewezen worden op Oikocredit.

Onvermijdelijk is globalisering een frustrerend onderwerp om mee bezig te zijn, omdat het om langetermijnoplossingen gaat, waarvan de realisering volharding en grote inzet vraagt. Nu gaat het mij niet in de eerste plaats om de psychische kosten daarvan bij degenen die aan de goede kant van de streep zitten, maar voor hen die in armoede en onderdrukking leven. Abraham Kuypers heeft terecht opgemerkt: "De armen kunnen niet wachten, geen dag, geen nacht." En paus Paulus VI zei in zijn encycliek *Populorum Progressio* (1967): "Wij moeten ons haasten, er lijden teveel mensen." Met des te meer kracht eindig ik met woorden van Dietrich Bonhoeffer. In één van zijn fragmenten die hij in zijn gevangenschap schreef, keert hij zich tegen diegenen die niet op een betere aardse toekomst hopen en zich in de chaos, wanorde en catastrofe in berusting en vrome wereldvlucht onttrekken aan hun verantwoordelijkheid voor het verderleven, voor de nieuwe opbouw van de samenleving en voor de komende geslachten. Tegenover hen stelt Bonhoeffer: "Het kan zijn dat morgen de jongste dag aanbreekt; in dat geval zullen wij graag het werk voor een betere toekomst neerleggen, eerder echter niet."

Noten:

- i. Bert Hoedemaker, Anton Houtepen, Theo Witvliet, *Oecumene als leerproces. Inleiding in de oecumenica*, Utrecht/Leiden 1993 (voor de nog te volgen definitie, zie p. 29).
- ii. Zie artikel I.1 van de Kerkorde van de PKN en de toelichting in: P. van den Heuvel (red.), *De toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2004, pp. 17/18.
- iii. Zie voor het volgende o.a.: Jörg Hübner, *Globalisierung – Herausforderung für Kirche und Theologie. Perspektiven einer menschengerechten Weltwirtschaft*, Stuttgart 2003, pp. 132 e.v.
- iv. Hans Küng/Karl-Josef Kuschel, *A Global Ethic. The Declaration of the Parliament of the World's Religions*, London 1993.
- v. Konrad Raiser, *For a culture of life: transforming globalization and violence*, Geneva 2002; Robert J. Schreiter, *The New Catholicity. Theology between the Global and the Local*, Maryknoll 1997
- vi. Zonder ook maar volledig te zijn noem ik o.a *Global economy. A Confessional Issue for Churches?*, Geneva 1987; *Alternatives to Global Capitalism. Drawn from Biblical History. Designed for Political Action*, Utrecht/Heidelberg 1995.
- vii. *Global Governance. Our responsibility to make globalisation an opportunity for all. A report to the Bishops of COMECE*, Brussel 2001. Vgl. ook Marjolijn Drenth von Februar, *Globalisation and Human Dignity. Sources and Challenges in Catholic Social Thought*, Budel 2004.
- viii. Een voorbeeld van deze story-telling-methode in relatie tot de doordenking over de aard en de oorzaken van armoede en rijkdom is te vinden in: Michael Taylor, *Christianity, Poverty and Wealth. The findings of 'Project 21'*, London/Geneva 2003.
- ix. Vgl. Bert Hoedemaker/Theo Witvliet, 'Christian unity reconsidered: comments on the dream of the ecumenical century', in: Freek L. Bakker (red.), *Rethinking Ecumenism. Strategies for the 21st Century*, Zoetermeer 2004, pp.105-120.
- x. De gedachte van een 'overlapping consensus' is uitgewerkt door John Rawls in zijn *Political Liberalism* (New York 1993, in het bijzonder pp. 133 e.v.), maar is op zich al ouder. Te noemen valt o.a. de Franse filosoof Emmanuel Mounier (1905-1950), die een 'theorie van de oversnijdingen' ontwikkelde: het gaat er niet om bij verschil in levensbeschouwing de eigen motieven en opvattingen te verzwijgen, maar na te gaan waar zij elkaar oversnijden in inzichten en praktisch gedrag. Zie: A.J.M. van Weers, *De rechten van de mens en de filosofie van de persoon. Betekenis en perspectieven van een grensoverschrijdende theorie*, Kampen 1989.
- xi. Robert J. Schreiter, *The New Catholicity. Theology between the Global and the Local*, pp. 110 e.v..
- xii. Zie hierover uitvoerig: Hübner, op. cit., pp. 265 e.v., 311 e.v..
- xiii. Het omgaan met geld en goederen van kerken is in meerdere rapporten aan de orde gesteld. Als voorbeelden noem ik: *Economische rechtvaardigheid voor allen. Herderlijke boodschap over de katholieke sociale leer en de economie van de Verenigde Staten van de r.k. bisschoppen van de Verenigde Staten van Amerika*, Leusden 1987, par. 354 en 355 (p. 121); *Christian Faith and the World Economy Today. A Study Document from the World Council of Churches*, Geneva 1992, p. 47. Vgl. ook: Rob van Drimmelen, *Faith in a Global Economy. A Primer for Christians*, Geneva 1998, pp. 146 e.v.; Hübner, op. cit. , pp. 295 e.v..

Ingezonden brief n.a.v. het artikel van Sheila Kamerman "Brood en fruit schooien voor illegalen" (NRC-Handelsblad d.d. 17-09-2006)

Geachte redactie,

Mevr. Tineke Waslander verdient met haar groep van 15 vrijwilligers een lintje van de koningin voor haar menslievende opvang van 49 illegalen, onder wie 13 kinderen, in de Groningse wijk Lewenborg. De burgemeester van Groningen zou haar daarvoor moeten voordragen. Het zou het mensonterende en kortzichtige vluchtelingenbeleid met name t.a.v. de 26.000 'oude asielzoekers' weer eens breed onder de aandacht van het Nederlandse volk kunnen brengen. Te meer, wanneer deze voordracht tevoren uitlekt naar mevr. Verdonk. Deze zal dan ongetwijfeld stappen tegen de burgemeester ondernemen. Immers, hulp aan illegalen houdt illegaliteit in stand; dit is in strijd met de wet. Mogelijk zal zij op het ontslag van de burgemeester aandringen, die dergelijke onwettige handelingen niet alleen in zijn gemeente tolereert, maar deze bovendien nog met een lintje wil aanmoedigen. Daarmee zal een commotie in het land ontstaan, die vergelijkbaar is met het ontnemen van het Nederlandschap aan het VVD-kamerlid Hirsi Ali. Het imago van Nederland als humanitaire natie zal ook in buitenlandse kranten opnieuw uitvoerig ter discussie worden gesteld. De media-aandacht zal mogelijk zo groot zijn, dat zelfs de 55 procent van ons volk die dit beleid in stand houdt, aan het denken wordt gezet en gaat inzien, dat we niet alleen inhumaan maar ook kortzichtig bezig zijn. Immers, we ontnemen niet alleen aan meestal goedwillende mensen hun ontplooiingskansen, maar ook aan onze maatschappij de vele talenten waarover deze mensen beschikken. En als de koningin in al deze commotie dan ook nog het lintje aan mevrouw Waslander geeft en in haar alle vrijwilligers eert, die zich dagelijks voor asielzoekers inspannen, dan wordt het misschien nog wat in deze wereld.

H.J.Hogeboom van Buggenum, Heiloo

Ingezonden brief n.a.v. het artikel "In een krappe caravan" van Janneke Donkerlo en Sheila Kamerman in het Zaterdagds Bijvoegsel van NRC Handelsblad d.d. 8 oktober jl.

Neêrlands Belang

Het is goed, dat in het artikel *In een krappe caravan* van Janneke Donkerlo en Sheila Kamerman opnieuw aandacht wordt besteed aan de schrijnende onzekerheid waaraan asielzoekers vaak zeer langdurig in ons land worden blootgesteld. Iedereen, die geen volslagen autist is, kan zich indenken, welke spanningen hun uitzichtloze situatie veroorzaakt en wat dit voor invloed op de kinderen heeft. Jeugdverpleegkundigen en asieladvokaten worden daarmee dagelijks geconfronteerd. Talloze hulpverleners zien het met pijn in hun hart aan en voelen zich even wanhopig als zij, dat er ondanks hun herhaalde noodkreten niets aan deze situatie is veranderd. Machteloos moeten de Nederlanders toezien, hoe een (hopelijk kleine) meerderheid dit inhumane beleid steunt. In het TV-programma *Rondom 10* zei burgemeester Leers van Maastricht dat Jan Peter Balkenende in zijn persoon de visie van het CDA op de toekomst uitdroeg. Vaak hebben de leiders van kerken er

echter op geweest, dat dit beleid alles behalve christelijk is. Hun uitspraken maakten kennelijk niet genoeg indruk. Ik stel daarom voor, dat de kerkleiders eensgezind het lidmaatschap van hun kerk intrekken van alle bewindslieden die dit asielbeleid steunen. En dit via een grote openbare aankondiging in de landelijke dagbladen. De kerken hebben een aanzienlijke achterban en maken met zo'n gebaar wellicht meer indruk, dan afzonderlijke proteststemmen. Het is in ons aller, d.w.z. ook in Neêrlands belang. Of willen we ons soms spiegelen aan het 'Vlaams Belang' in België?

H.J.Hogeboom van Buggenum, Heiloo

Naschrift redactie: De redactie van de NRC deelde ons mee, dat beide brieven wegens ruimtegebrek niet konden worden geplaatst. Daarom drukken wij ze hier af. Wij vinden namelijk niet alleen dat de kerken niet mogen zwijgen, als zich in de maatschappij misstanden voordoen, maar met Bonhoeffer (zie p.57) geloven wij dat de gemeenschap van gelovigen, d.w.z. ieder individueel lid van deze gemeenschap, ook de plicht heeft anderen ervoor de ogen te openen. Bewustwording is een zaak van ons allemaal.

In zijn boekje met brieven aan diverse Nederlanders pleitte onze minister-president Jan Peter Balkenende voor meer betrokkenheid van intellectuelen bij de maatschappelijke vraagstukken. Zonder onszelf tot de groep van intellectuelen te willen rekenen, stellen wij echter vast, dat het bijzonder lastig is om tot publiciteitsmedia of tot regeringsvertegenwoordigers door te dringen. Dat hebben wij gemerkt toen we minister Maria van der Hoeven tijdens het debat over *Intelligent Design* via diverse kanalen verzochten om de evolutieleer van Teilhard de Chardin daarin te betrekken. Er kwam geen enkele respons van haar kant. Burgemeester Job Cohen merkte kortgeleden terecht tegen Gerrie Polak in het TV-programma Nova op, dat het altijd dezelfde mensen zijn, die hun mening voor het voetlicht mogen brengen. Daar zaten immers weer tegenover hem Ronald Plasterk en Aart-Jan Boekenstein, wier gezichten je wel kunt uittekenen en die hun oordeel over alle mogelijke zaken ten beste mogen geven.

Tallose verenigingen en stichtingen die zich inzetten voor de vrede, zoals de Stichting voor Actieve Geweldloosheid (SVAG), of voor de bestrijding van Armoede, zoals de Stichting Wereld Delen, blijven voor de meeste Nederlanders onbekend, omdat hun werk nauwelijks in de media doordringt. Het persbericht van een door ons ondersteund initiatief van Afghanen in Heiloo tot oprichting van een stichting met als een van de doelen de Afghaanse jongeren door lessen in eigen taal en cultuur voor te bereiden op de terugkeer naar hun land, bereikte in verhaspelde vorm een van de tien aangeschreven kranten. Alleen het COS (het Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking) te Alkmaar — hoeveel Nederlanders weten iets van deze organisatie? — heeft het uitgebreid opgenomen op zijn website: >www.cosnoordholland.nl/afghanistan<

Integraal denken

Graag geven wij bekendheid aan de plaatsing van de website van de socioloog dr. Hans Vincent over integraal denken: <www.integraaldenken.nl> Dhr. Vincent introduceert deze vorm van denken zelf als volgt:

"We kunnen 'integraal denken' het beste omschrijven een benaderingswijze van de werkelijkheid, waarbij integratie plaats vindt van een verscheidenheid van praktische, artistieke, ethische, wetenschappelijke, filosofische en/of religieuze gezichtspunten binnen een groter geheel. Dat geheel heeft daarbij een andere betekenis dan hetgeen uit de delen kan worden afgeleid. Integraal denken wordt wel gezien in tegenstelling tot reductionistisch denken, waarin verschijnselen oorzakelijk worden verklaard door gegevens voortkomend uit één bepaald aspect van de werkelijkheid. Het integrale denken maakt gebruik van deze vorm van kennis, maar zoekt daarbij zoveel mogelijk de samenhang met andere aspecten.

In de website zijn teksten verwerkt afkomstig van mijn boeken, artikelen in diverse tijdschriften, bulletins van de Club of Rome/Erasmus Liga en van diverse lezingen en voordrachten. Zij hebben in de regel betrekking op onderwerpen van politologische, sociologische, ecologische, ethische en/of filosofische aard. Er zijn ook artikelen en passages opgenomen betreffende religieus-filosofische thema's. Het gaat dan om de vraag naar ons wereldbeeld, dat is het geheel van veronderstellingen omtrent de ware aard en de verborgen bedoeling van de kosmos, zoals wij die kennen. Tot die kosmos behoren de materiële manifestaties in het heelal, waaronder ons zonnestelsel, het leven op deze aarde in zijn veelvormigheid, de evolutieprocessen die hebben geleid tot het ontstaan van de mensheid, psychologische en sociale aspecten van het menselijk leven en vooral de inherente betekenis van ons eigen leven.

In vele vormen van religie en filosofie die wij kennen, zijn veronderstellingen aanwezig over de antwoorden op deze vragen. Die veronderstellingen kunnen de vorm aannemen van dogmatisch gefundeerde waarheden met alle gevolgen daarvan, zoals de aanvaarding van gezag op basis van traditie en overreding. Ik ben van mening dat wij moeten zoeken naar een nieuwe vorm van denken over deze vragen. Dat houdt in de eerste plaats in de erkenning van de betekenis van wetenschappelijke — dus veelal reductionistisch verkregen — kennis. Gezien het feit, dat juist de vragen naar de ware aard en de verborgen bedoeling van de kosmos en het leven niet of slechts zeer ten dele op reductionistische wijze kunnen worden beantwoord, zijn daartoe andere procedures noodzakelijk. Daarbij denk ik aan de logische redenering op basis van expliciet vermelde veronderstellingen.

Die redenering vindt dan plaats in het kader van de dialoog van mensen met dezelfde uitgangspunten. Dat betekent: "van logica naar dialogica". Ethische en filosofische uitgangspunten, zoals die van zinvolheid, rechtvaardigheid en relativiteit.

teit behoren daartoe. Er kan gebruik gemaakt worden van hetgeen in bestaande bronnen, westers en oosters, antiek en modern, wordt vermeld. Op die basis heb ik een ontwerp gemaakt voor een spirituele denkwijze, die niet gebaseerd is op enige vorm van traditie of gezag, maar wel behoort tot het integrale denken. Dit "Spiritueel Manifest" is opgenomen als pagina van de website integraal denken, maar kan ook rechtstreeks worden opgevraagd: <www.integraaldenken.nl/SpiritueelManifest.html>. Deze pagina is een persoonlijk document. Ik sluit echter niet uit dat het nadenken over een dergelijke vorm van spiritualiteit leidt tot gerichte discussies in de door mij bedoelde zin." *Hans Vincent*

Stichting Filosofie Oost-West (FOW)

In onze snel veranderende wereld hebben de leefwijzen volgens de tradities in Europa hun vaste grond verloren. De huidige risicomaatschappij wordt gekenmerkt door het verlies van de vanzelfsprekendheid op wetenschappelijk, technologisch, economisch en politiek vlak. Door de (technologische) globalisering wordt de wereld steeds kleiner en het wereldtoneel wemelt van botsingen tussen mensen, groepen en volken die verschillend denken. De contacten met andere culturen bepalen mede ons dagelijkse leven in de multiculturele samenleving. Inzicht in andere leef- en denkwijzen kan het begrip voor mensen uit andere culturen bevorderen. Tevens kan het perspectieven openen voor een meer omvattende 'wereldfilosofie'.

Wat biedt de Stichting Filosofie Oost-West?

Het is voor de meeste mensen lastig over de grenzen van de eigen wereldbeschouwing heen te kijken. De Chinese filosoof Zhuang Zi, meer dan 2000 jaar geleden: 'Hoe kun je aan een kikker die op de bodem van de put leeft, de grootheid van de oceaan beschrijven? Hij zal je niet begrijpen.' Omdat de meerderheid van filosofisch geïnteresseerden, ondanks hun bewustzijn van het belang van interculturele ontmoetingen, weinig kennis van andere filosofische en spirituele tradities heeft, biedt de stichting Filosofie Oost-West (FOW) een driejarige cursus op negen zaterdagen per jaar aan als 'Oriëntatie in verscheidenheid' en organiseert activiteiten voor hen die zich breed willen verdiepen in filosofische en spirituele tradities.

De interculturele en vergelijkende benadering

In de vergelijkende benadering wordt gestreefd naar een integratie van oosters en westers denken. Crisisverschijnselen in de westerse cultuur kunnen niet worden opgelost door een eenzijdige gerichtheid op het oosterse denken. Een integratie van beide in één denkperspectief kan helpen een vernieuwde filosofie op te bouwen. We krijgen dan een wereldbeschouwing met een accent op 'wereld'. Door een dergelijke integratie verliest geen enkele benadering, oosters of westers, iets van haar waarde. Ze winnen alle aan universele context. Bij deze benadering van de

comparatieve filosofie worden de verschillende filosofieën niet opgevat als concurrerende visies, maar als elkaar aanvullende denkrichtingen, die alle op hun manier zinvol zijn voor ons bestaan.

Het religieuze na de religie

Religie, niet als instituut maar in de letterlijke zin van 'terug-verbinden' met een dragende en voedende mysterieuze bron, kracht of dimensie, lijkt terug van nooit weggevoerd. De kerken, moskeeën en mandirs vergrijzen en lopen dan wel leeg, maar de cursussen oosterse filosofie, gnostiek en vooral meditatie verjongen en stromen vol. Voorop staan voor velen niet meer de dogma's, rituelen en het gezag van georganiseerde geestelijken, maar de allerindividueelste ervaringen, persoonlijke visies en de eigen verantwoordelijkheid voor zingeving aan het leven. Het gaat nu niet meer om de religie als blind geloof, maar om eigen inzicht in en ervaring van het grootse en meeslepende religieuze. Niet meer om geloof in de zin van *belief*, maar in de zin van *faith*, hartsvertrouwen.

Het themajaar 2007 van de stichting FOW biedt een unieke waaier van verkenningen van het religieuze na de religie. Centraal daarin staan de vragen naar de verhouding tussen filosofie en religie, tussen rede, ritueel en openbaring, tussen kennis en wijsheid, tussen ervaring en geloof. Wat gebeurt er nu precies in dit licht in de hedendaagse religieuze, spirituele en filosofische stromingen en tradities uit Oost en West? Maakt religie een *comeback*, wordt filosofie de nieuwe 'drager' van het religieuze? Wat betekent dat voor ons zelfbeeld, onze samenleving en ons begrip van God, het sacrale en transcendente? Zijn we behalve *homo sapiens* altijd ook *homo religiosus* en zoeken we van nature naar het religieuze? En wat is de toekomst van het religieuze? Gerenommeerde denkers en ervaringsdeskundigen onderzoeken deze vragen in toegankelijke en interactieve besprekingen.

Pro-GAMMAatjes

- Wie belangstelling heeft voor een project rond het *integraal denken* kan zich opgeven bij dr. Hans Vincent: e-mail: hr.vincent@hetnet.nl - webmail: info@integraaldenken.nl - tel. 023-5848057/06-50436780.
- Voor meer info over de cursussen van de **stichting Filosofie Oost-West**, waarvan prof. dr. Ulrich Libbrecht met diens boeken over comperatieve filosofie de grondlegger is, kan schrijven naar: Filosofie Oost-West, Dodeweg 8, 3832 RD Leusden of info@filosofie-oostwest.nl. Het volledige cursusprogramma vindt u op www.filosofie-oostwest.nl >

Kritiek op het gebruik van het woord God

Er is in de laatste *GAMMA* weer driftig met god gesmeten door Taede Smedes en Sjoerd Bonting en nog al tevelen wereldwijd. Daartegenover is Gerrit Teule een verademing, en ik dacht dat het wel nuttig zou kunnen zijn om mijn Godsbeeld te omschrijven in een gedicht, wellicht voor *GAMMA*..

HET MINIMALE MAXIMUM

*Verdeel en heers, mijn vriend,
Verdeel dat wat je kent
Met duizendvoudig nullen achter je getal
Verdeel dan nog eens en verdeel, dan nog
Heb je een meetbaar maximum want
Aeonen verder is de Leegte
Waar 't minimale en het
MAXIMUM
Zonder gewicht is zonder naam,
Geen woord heeft echo daar
En verder daarvoorbij ligt ergens
Niet te zoeken
Mijn Minimale Maximum*

ESSEE

Hans Küng en Martin Buber: het gebruik van het woord God³⁵

Auch viele Naturwissenschaftler stoßen sich verständlicherweise am Wort »Gott«. Gewiß kann man statt von »Gott« auch von »Gottheit« oder vom »Göttlichen« reden. Der Name »Gott« wird oft anthropomorph mißverstanden und für politische, kommerzielle, militärische, kirchliche Zwecke mißbraucht. Doch sollen wir wegen allen Mißbrauchs und Glaubwürdigkeitsmangels so mancher offizieller Glaubensvertreter und Glaubensinstitutionen das Wort »Gott« schlechterdings fallen lassen?

Man wird oft gefragt: »Wie bringen Sie das fertig, so Mal um Mal >Gott< zu sagen? Wie können Sie erwarten, daß Ihre Leser das Wort in der Bedeutung aufnehmen, in der Sie es aufgenommen wissen wollen? Welches Wort der Menschen-

---

³⁵ Hans Küng *Der Anfang aller Dinge - Naturwissenschaft und Religion*, Piper verlag, München 2005¹, 2006⁷, p. 121/122 + 127

sprache ist so mißbraucht, so befleckt, so geschändet worden wie dieses? Soll man nicht besser von Gott schweigen? «

Genau auf diese Frage antwortet der jüdische Religionsphilosoph MARTIN BUBER³⁶: »Ja, es ist das beladenste aller Menschenworte. Keines ist so besudelt, so zerfetzt worden. Gerade deshalb darf ich darauf nicht verzichten. Die Geschlechter der Menschen haben die Last ihres geängstigsten Lebens auf dieses Wort gewälzt und es zu Boden gedrückt; es liegt im Staub und trägt ihrer aller Last. Die Geschlechter der Menschen mit ihren Religionsparteierungen haben das Wort zerrissen; sie haben dafür getötet und sind dafür gestorben; es trägt ihrer aller Fingerspur und ihrer aller Blut. Wo fände ich ein Wort, das ihm gliche, um das Höchste zu bezeichnen! Nähme ich den reinsten, funkelndsten Begriff aus der innersten Schatzkammer der Philosophen, ich könnte darin doch nur ein unverbindliches Gedankenbild einfangen, nicht aber die Gegenwart dessen, den ich meine, dessen, den die Geschlechter der Menschen mit ihrem ungeheuren Leben und Sterben verehrt und erniedrigt haben ...«

Deshalb MARTIN BUBERS Schlußfolgerung: »Wir müssen die achten, die es verpönen, weil sie sich gegen das Unrecht und den Unfug auflehnen, die sich so gern auf die Ermächtigung durch >Gott< berufen; aber wir dürfen es nicht preisgeben. Wie gut läßt es sich verstehen, daß manche vorschlagen, eine Zeit über von den >letzten Dingen< zu schweigen, damit die mißbrauchten Worte erlöst werden! Aber *so* sind sie nicht zu erlösen. Wir können das Wort >Gott< nicht reinwaschen, und wir können es nicht ganzmachen; aber wir können es, befleckt und zerfetzt wie es ist, vom Boden erheben und aufrichten über einer Stunde großer Sorge.«

Dies ist auch meine Überzeugung: Anstatt nicht mehr oder einfach wie bisher von Gott zu reden, käme heute gerade für Philosophen und Theologen alles darauf an zu lernen, behutsam neu von Gott zu reden! Dies auch angesichts der Tatsache, daß man gerade von Naturwissenschaftlern hören kann: »Ich bin kein Materialist. Es muß noch etwas anderes geben als Materie: Geist, Transzendenz, das Heilige, Göttliche. Aber mit dem personifizierten Gott, der da droben oder dort draußen ist, west, kann ich als Naturwissenschaftler wenig anfangen.« Niemand sollte sich daher von inquisitorischen »Gottesvertretern« abhalten lassen, neue Redeweisen von Gott zu erproben, damit der Kinderglauben erwachsen wird. [... S. 127]

So hat schon der Renaissance-Denker Nicolaus Cusanus (1401-1464) formuliert: als Maximum auch das Minimum und so Minimum und Maximum überschreitend.

De dichter Yermak de Wit, die tekent met ESSEE, zal in deze laatste zinnen de bewoordingen van zijn gedicht ongetwijfeld terugvinden. (red.)

---

³⁶ M. Buber *Gottesfinsternis, Betrachtungen und Beziehung zwischen Religion und Philosophie*, in Werke Bd. 1, München 1962, p. 508-510.

Eonenhypothese, elektronen en seksualiteit

Gerrit Teule

In de vorige GAMMA is het onderwerp 'gender' aangesneden. Wat een ellende kan daaruit niet voortkomen! En wat een plezier! Niet voor niets is het oude gezegde, dat deze wereld bepaald wordt door de drie grote K's: Kind, Kerk, Kapitaal³⁷. Maar waarom zijn er eigenlijk mannetjes en vrouwtjes? Had dat in de evolutie nou niet anders gekund? Het gemakkelijkst is natuurlijk om te beweren, dat de mens — is dat man en vrouw? — geschapen is naar het beeld van God. Maar was Die dan tweeslachtig? Of huist er in de hemel ook nog een mevrouw God, ergens in een verborgen boudoirtje, diep weggestopt om de superieure positie van de man te verstevigen?

Feit is dat we helemaal niet weten, waarom de evolutie terecht is gekomen bij twee geslachten, die allerlei frisse fratsen moeten uithalen om bij elkaar te komen teneinde nageslacht te produceren. Een bijkomende complicatie is, dat het nog lekker is ook. Kennelijk is in de evolutie al bij voorbaat aangenomen, dat wij verstandelijk niet bij machte zijn om vanuit puur rationele overwegingen te zorgen voor een gepaste hoeveelheid nageslacht. En dus is er een drift ontstaan, die van mannetjes en vrouwtjes een min of meer willoos sekswezen maakt, waar vanzelf de kindertjes uit voortkomen. Gevolg: overbevolking, op naar de 10 miljard mensen in 2030, inclusief nijpend voedselgebrek. Met gezond verstand heeft dat niets te maken.

In het verleden heb ik mij in mijn schrijfsels niet zoveel beziggehouden met de vraag, waarom er eigenlijk twee geslachten zijn. Het verschijnsel heb ik altijd in dank aanvaard. Maar nu in *GAMMA* de gendervraag naar voren komt³⁸, is het interessant om daarover ook iets te zeggen vanuit de eonenhypothese en de elektromagnetische kracht. Het gaat daarbij om vragen als: Wat heeft elektromagnetisme te maken met seksualiteit? Heeft een eon een geslacht? Is God geslachtsloos of biseksueel? En in het verlengde daarvan — tegenwoordig zeer actueel — had Jezus een verhouding met Maria Magdalena? Prikkelende vragen!

De bipolaire aard van elektromagnetisme

Allereerst is er het gegeven, dat de elektromagnetische interactie — de basis van de eonenhypothese en ook de basis van alles wat leeft en groeit — bipolair is. De natuurkunde daarover is betrekkelijk eenvoudig. Er zijn twee elektrische polen, een

---

³⁷ Voor de eerste K had Teule een andere invulling, die bekend is in de volksmond. De redactie heeft deze vervangen omdat wij ernaar streven de mens met respect te benaderen en niet met een drie-letterwoord te reduceren tot een geslachtsdeel.

³⁸ Wim Haan "Transgender en religie" met de reactie daarop van Hans Richter "Scheppingslegende", *GAMMA*, jrg. 13, nr. 3 p. 21-32.

negatieve en een positieve, en die twee trekken elkaar aan. Waarom dat zo ontstaan is weten we niet, maar zonder deze bipolariteit zouden deze wereld en wijzelf niet bestaan. Gelijke polen (beide positief of negatief) stoten elkaar af. Wordt een elektrische geladen pool versneld door de ruimte, dan ontstaat er een magnetisch veld. Tussen de polen bevindt zich een veld van triljoenen fotonen, die de aantrekkingskracht of afstotingskracht verzorgen. In feite wordt elk elektron omgeven door een fotonenwolk, en samen verzorgen de elektronen en de (reële en virtuele) fotonen de elektromagnetische kracht, waar alle elektrische toepassingen inclusief wijzelf op draaien. Dat stelt de theorie van de *Quantum Electro Dynamics* (QED) en die theorie is de best bewezen theorie en het pronkjuweel van de hele moderne fysica.

Het bipolaire karakter van deze kracht vinden we al terug in het meest simpele atoom, het waterstofatoom. Daarin vinden we een atoomkern bestaande uit een proton en een neutron en bij elkaar gehouden door de sterke nucleaire kracht³⁹. Om deze kern draait één elektron. De elektrische ladingen van dit elektron en het proton houden elkaar precies in evenwicht, zodat een waterstofatoom als geheel elektrisch neutraal is. Hier is dus sprake van een perfect evenwicht. Vandaar dat er in dit heelal onvoorstelbare hoeveelheden waterstof aanwezig kunnen zijn (meer dan 95% van alle materie in ons heelal), zonder onmiddellijk in chemische zin samen te klonteren tot één grote bal. Waar dat samenvoegen wel gebeurt door de zwaartekracht, ontstaan de afzonderlijke sterren. Het is de kleefkracht van de elektromagnetische polariteit, die alle chemie in deze wereld veroorzaakt en stuurt, inclusief alle biochemie in ons eigen lichaam en de kernfusie in sterren. Ook de ruimtelijkheid van de atomen⁴⁰ is een zaak van de elektromagnetische kracht. Conclusie: alles wat vorm heeft, leeft en groeit is geheel gebaseerd op de bipolaire elektromagnetische kracht.

Van bipolariteit naar seks

Het zou heel gemakkelijk en ook heel verleidelijk zijn om maar meteen een reuzensprong te maken en te veronderstellen, dat de bipolaire natuur van elektromagnetisme in de evolutie via talloze tussenschakels zijn weg gevonden heeft naar het mannelijke en vrouwelijke geslacht. Elektriciëns hebben het bij een stekker en een stopcontact ook vaak over een mannetje en een vrouwtje. (Er bestaan trouwens ook biseksuele stekkers.) Ook de interne elektriciteit in ons lichaam is bij het mannelijke geslachtsorgaan anders dan bij het vrouwelijke. Veel vrijage zal daarom ook te maken hebben met de onderling variërende lichaamsspanningen (te meten in millivolts) en bij geslachtsgemeenschap gaat pas echt de "stekker in het stopcontact". Een buurvrouw van ons vertelde eens hoe handig haar man Kees was met elektriciteit. Ze zei: "Stekker erin en klaar is Kees".

---

³⁹ De vier natuurkrachten zijn de zwakke en de sterke nucleaire, de elektromagnetische kracht en de zwaartekracht.

⁴⁰ heel veel ruimte rondom de atoomkern, ingesloten door een of meer schillen elektronen.

De andere buurman Herman en ik (beiden gezegend met een *dirty mind*) proestten van de lach. Toch is het merkwaardig, dat de bekende seksuologen Masters en Johnson in hun uitputtende boeken⁴¹ over seksualiteit het hele fenomeen lichaams-elektriciteit eenvoudigweg hebben overgeslagen. In de medische wetenschap bestond elektromagnetisme toen nog niet, ook al was de QED-theorie al sinds 1930 bekend. Over deze merkwaardige en hardnekkige blinde vlek in de medische wereld heb ik het in *GAMMA* al vaker gehad.

Toch heeft het bipolaire karakter van de elektromagnetische kracht veel, zo niet alles met seksualiteit te maken. De hele evolutie is namelijk gebaseerd op de activiteiten van de elektromagnetische kracht. Het is daarom logisch te verwachten, dat de belangrijkste eigenschap van deze kracht een enorm stempel heeft gedrukt op alle schepsels in deze wereld (en op alle schepsels elders in dit heelal). Het is namelijk deze bipolaire aantrekkings- en afstotingskracht, die atomen samenvoegt tot ruimtelijke moleculen, die moleculen samenvoegt tot macromoleculen, die macromoleculen samenvoegt tot prokaryoten, daarna tot cellen, etc. etc. In de chemie en de biochemie is het ook nu nog steeds de elektromagnetische kracht, of zoals de natuurkundigen zeggen, de elektromagnetische interactie, die de atomen aan elkaar kleefst tot eiwitmoleculen, DNA, spierstructuren, botten, hersenen en alle samenhang daartussen. Anders gesteld: alles wat wij zijn, naar ruimtelijke vorm en naar biochemie, wordt gedragen door een voortdurend bewegende oceaan van uiterst subtiele elektromagnetische interacties, die ons van seconde tot seconde overeind houdt.

Ook het samenkomen van een eikel en een zaadcel, het uiteindelijke doel van elke seksualiteit, verloopt geheel elektromagnetisch. Daarbij is het zelfs mogelijk en waarschijnlijk, dat er elektromagnetische fotonencommunicatie tussen een bepaalde zaadcel en de eikel plaatsvindt, nog voordat ze elkaar aanraken. Dat zou betekenen, dat niet een willekeurige zaadcel een eikel binnenkomt, maar een 'uitverkorene', alhoewel het criterium voor uitverkiezing voor ons duister is. We mompelen dan, in slaafse navolging van Darwin, iets over de 'sterkste zaadcel', maar dat is giswerk. Het kan net zo goed de slimste, de meest wijze of de kleinste zaadcel zijn, of de zaadcel met de sterkste wil om binnen te komen. Is het □ dit overziende □ dan zo vreemd om te veronderstellen dat seksuele aantrekkingskracht ook ten diepste elektromagnetisch van aard is?

In de natuurkunde bestaat er over subatomaire afstanden een informatie-uitwisseling tussen fotonen, lichtdeeltjes, die de natuurkundige Richard Feynman een 'virtuele uitwisseling van fotonenspin' noemde. Deze communicatie tussen fotonen is in de natuurkunde ook bekend onder de term 'liefde' — aardige term in dit verband! Binnen in een eon bevindt zich volgens de eonhypothese een kluwen fotonen, dat de drager is van het evolutiegeheugen. Ook over langere

---

⁴¹ Masters & Johnson *Human Sexual Response* en *Human Sexual Inadequacy*, resp. 1966 en 1970

afstanden transporteren fotonen altijd een of andere vorm van informatie. Denk bijvoorbeeld maar aan fotonen, die door een ster naar ons toe gezonden worden. Daaruit kunnen we veel aflezen zoals de chemische samenstelling van de ster en het feit of de ster zich van ons af beweegt of naar ons toe komt, en natuurlijk waar de ster zich bevindt. Ook alle straling van radio, tv en telefoons verloopt via fotonen, die in grote hoeveelheden en in bepaalde golfpatronen door de ruimte vliegen. Fotonen (d.w.z. lichtdeeltjes met een grote variatie aan intensiteit, golflengte, etc.) hebben dus alles te maken met informatie en de verwerking en communicatie daarvan in onszelf en in deze wereld. Informatie is op zichzelf elektrisch neutraal. Een eon is, zoals trouwe *GAMMA*-lezers inmiddels wel weten, volgens de eonenhypothese de 'binnenkant' van een elektron, met psychische eigenschappen. Ook de inhoud van een eon, een kleine fotonenwolk waarin de evolutie-informatie ligt opgeslagen, zal dus elektrisch neutraal zijn, ook al vertegenwoordigt het raakpunt van een eon met onze tijdruimte, dat wij kennen als een elektron, een negatieve elektrische lading. Omgezet naar geslachtelijke termen is de inhoud van een eon (en de eonische matrix, waarin de inhoud van alle eonen zich verenigt) dus androgyn. Dat alles bij elkaar leidt tot een androgyn (informatie)inhoud, verpakt in een geslachtelijke samenleving.

Bipolariteit in de evolutie

Om het proces nog wat te verduidelijken kunnen we proberen deze zaak van een heel andere kant te bekijken, namelijk vanuit het standpunt van een eon ten tijde van het begin van de evolutie, dus nog voordat er sprake was van levende cellen of prokaryoten en nog voordat er sprake was van geslachten. Eonen bezielen de materie met een 'wil om tot bewustzijn te komen', die in principe androgyn is. De enige manier waarop eonen deze wil om tot bewustzijn te komen feitelijk realiseren was en is het laten samenkomen van atomen en moleculen. Dat doen ze door op te treden in hun fysieke hoedanigheid als een elektrisch geladen deeltje, het elektron, geheel volgens de spelregels van de QED. Het zijn de 'dansende elektronen' die alle chemie van de dode en levende materie sturen. Elk molecuul is een samenstelling van atomen, en zelfs de eenvoudigste prokaryoten bestaan al uit honderden of zelfs duizenden atomen en moleculen, die op een heel specifieke manier aan elkaar gehaakt zijn. Alles wat vorm en structuur heeft, is op deze manier ontstaan.

Ongetwijfeld zal daar in de allereerste fase van de evolutie heel veel toeval aan te pas zijn gekomen, maar eonen hebben een geheugen waarin de know how over goede constructies bewaard blijft. Toeval met geheugen en een wil is iets totaal anders dan het domme toeval, waar orthodoxe darwinisten nog steeds hun gedachten mee verduisteren. Gaandeweg nam deze know how de overhand en tegenwoordig worden in onze cellen duizenden verschillende soorten eiwitten exact volgens de specificaties in het DNA gemaakt. Daar komt geen sprietje toeval meer aan te pas. Dat bouwen van moleculen gebeurt met een adembenemende snelheid en accuratesse: denk aan 100.000 chemische bindingen per seconde,

vrijwel of helemaal foutloos. Constructies die in de evolutie om wat voor reden dan ook niet meer nuttig zijn voor een verdere bewustzijnsontwikkeling, worden in de natuur nog wel getolereerd, maar ze ontwikkelen zich niet verder en sterven op den duur uit, vaak ook door domme pech. Missers worden in principe niet meer herhaald, alhoewel dat in de eerste twee miljard jaren van de evolutie onnoemelijk vaak gebeurd zal zijn. Dat 'niet herhalen van tussenstadia' zien we later in de evolutie nog scherper optreden: allerlei planten en dieren zijn gepasseerde stations op weg naar bewustzijnsontwikkeling en als zodanig blijven ze in de natuur achter of ze verdwijnen. Maar de basis blijft altijd het bij elkaar brengen van atomen, het bij elkaar brengen van moleculen of het bij elkaar brengen van cellen, etc. En de kracht, die dit proces van bij elkaar brengen verzorgt, is altijd de bipolaire elektromagnetische kracht, daarbij geleid door de androgyne informatie en de wil om tot bewustzijn te komen.

Het aan elkaar verbinden van positief en negatief geladen deeltjes is de basis voor alle 'dode' en levende structuren. 'Dode' staat hier tussen aanhalingstekens, omdat we ons moeten afvragen of er bij al deze subatomaire activiteit wel echt dode materie bestaat. In de eonenhypothese is alle materie in principe psychomaterie. Vertalen we dit in termen van seksualiteit, dan zouden we zelfs kunnen zeggen, dat seks een eigenschap is van alle materie, levend of 'dood'. Aangezien eonen kennelijk houden van 'plezier in het werk', zijn er in de evolutie allerlei bizarre en uiterst creatieve constructies ontstaan, die dit proces van bij elkaar brengen vergemakkelijken en zelfs 'lekker' maken. In de uithoeken van de seksuele praktijk heeft men het over 'bizarre seks', maar even goed kunnen we ons afvragen of de hele seksuele bezigheid niet uitermate bizar is. Wat een gedoe allemaal om in een heel leven slechts enkele zaadcelletjes bij enkele eicelletjes te krijgen. De hele wereldbevolking berust nu op het succesvolle samenkomen van ca. 6.5 miljard zaadcellen met evenveel eicellen. Dat is ongeveer evenveel zaadjes als er in 50 zaadlozingen zitten, waarvan er over de hele wereld per etmaal miljarden plaatsvinden (en nog veel meer, als we dieren en planten meetellen).

Alleen maar bipolair?

Ziedaar de vreemde evolutie van seks, vanaf de allereerste samenkomst van twee atoompjes. Vanuit deze eonische en elektromagnetische positie bekeken is het natuurlijk ook interessant om te kijken naar de afwijkende vormen van seks. Als je het fundamentalistisch bekijkt, zou je namelijk kunnen concluderen, dat er in de bipolaire wereld van de elektronen geen plaats is voor iets anders dan mannetje-vrouwetje. Samen kunnen zij een stelletje vormen, dat naar de buitenwereld seksueel neutraal is, net zoals het waterstofatoom elektrisch neutraal is. Vreemdgaan is er dus niet bij. Homoseksualiteit ook niet. Er zijn immers maar twee tegengestelde polen, en die trekken elkaar alleen maar aan als de ene positief en de andere negatief is. Het rigide standpunt van de Kerk en veel kerkmensen zou dus kunnen berusten op een versimpelde natuurkunde (waar de meesten van hen

overigens weinig van weten, want gelovigen houden doorgaans niet van wetenschap en vanaf de kansel hoor je er niets over).

Maar, helaas, of de hemel zij geprezen, de elektromagnetische wereld is veel gevarieerder dan we met ons verstand kunnen verzinnen. Alleen al het idee, dat de 'dansende elektronen' en hun eonische geest in hun ontwikkeling naar bewustwording onze denkende hersenen hebben voortgebracht, is te bizar voor woorden. Er zijn elektronen, die al surfend langs de buitenkant van atomen door de materie heen schieten (snelheid nog steeds zo'n 150.000 km/sec), van de ene plek in ons lichaam naar de andere. Dansende elektronen zijn absoluut niet monogaam. En de fotonen, die de lijn vormen, zijn letterlijk overal en niet alleen tussen twee tegen-gestelde polen. De communicatie tussen fotonen, de 'liefde', is zelfs tijdloos en gaat dwars door de materie heen, en over grote afstanden, zo blijkt uit proeven in de kwantumnatuurkunde. Sommige liefdesgeschiedenissen zijn daar een mooie replica van. En ook de afstotende werking tussen twee gelijke polen kan leiden tot prachtige interacties, een samenleving als 'kat en hond'. In de natuur worden alle constructies gebouwd door de onderlinge aantrekking en afstoting. Zo gaat het trouwens ook in een huwelijk. Altijd maar romantisch versmelten is knap saai, er moet af en toe ook wat afstand zijn. Allerlei variaties zijn hier mogelijk en in de natuur aanwezig. Er is natuurkundig gezien geen enkele reden om bepaalde seksuele variaties te verketteren.

We kunnen uit het bovenstaande concluderen, dat de androgyne evolutie-informatie en het eonische bewustzijn boven de bipolariteit staan en dat zij zich niet (hoeven te) houden aan de strikte bipolaire regels. Dat kan leiden tot allerlei vreemde seksuele fantasietjes, maar omgekeerd komen daar ook de beperkingen vandaan in de vorm van zedelijke regels en het (seksuele) geweten.

In de eonenhypothese kennen we ook het begrip eonische matrix, hierboven al even genoemd. Dat is de verzameling van alle eonen in deze wereld. Sommigen duiden dat aan als het Heilige, of god, of zelfs God. Alle eonen in mij (en dat ben ikzelf dus) zijn daar een deeltje van. Of en hoe in deze matrix de polariteiten werken, weet niemand, maar het lijkt erop dat de informatie en de wil in deze matrix ook androgyn is. Misschien heerst daar dus wel een geslachtloos of een tweeslachtig sfeertje. Als we deze matrix zouden aanduiden als het Heilige, of als God, dan zou dat kunnen leiden tot een androgyne Godheid en in ieder geval niet tot een oude man met een baard. Maar zodra een eon uit de matrix in een levend lichaam terecht komt, is daar ook weer de elektrische polariteit met alle gevolgen van dien. Volgens Dan Brown voelde Jezus zich als man sterk aangetrokken tot Maria Magdalena en reken maar dat de elektromagnetische polariteit daarbij een stevige rol heeft gespeeld. Jezus was ook maar een mens.

Samenvatting

Samenvattend kunnen we dus als hypothese opvoeren, dat de eonische evolutie-informatie en de wil om tot bewustzijn te komen die deze evolutie aandrijft in principe androgyn zijn. Zodra deze wil zich echter realiseert in de vorm van fysische ruimtelijke constructies, komt de elektromagnetische bipolariteit naar voren als de drijvende constructiekracht. Dat leidde in de evolutie tot de verbijsterende variaties in het seksuele gedrag, met aantrekking en afstoting en alle variaties daartussenin.

U merkt het al, vanaf het niveau van de simpele bipolaire reactie wordt het complex en zelfs zo ingewikkeld, dat we de afzonderlijke elektromagnetische reacties in onszelf niet meer eenvoudig kunnen relateren aan het seksuele gedrag. Het is niet mogelijk daar exact over te schrijven, doodeenvoudig omdat we het niet weten en misschien zelfs ook niet kunnen weten. Het blijft een hypothese, waar nog veel bewijs aan toegevoegd moet worden. Bovendien geeft het nog steeds geen antwoord op de vraag, waarom dit allemaal zo is ontstaan. We zijn een deeltje van een heelalbrede bewustzijnsontwikkeling en ons zelfbewustzijn daar-over staat nog in de kinderschoenen. Maar een paar grote lijnen zijn wel te trekken. In de natuur is het bipolaire elektromagnetische gedrag vanaf de allereerste samensmelting van atomen een leidend beginsel geweest. Het heeft zijn weg gevonden naar de meest ingewikkelde vormen van paringsdrang en seksueel gedrag, dat altijd neerkomt op het driftig bijeenkomen van atomen, moleculen en cellen in plant, dier of mens. Hoe dat in de evolutie zo gekomen is, is niet meer precies te achterhalen. Maar het geeft wel een natuurkundige en elektromagnetische basis aan de romantiek, of andersom, het geeft iets romantisch aan de natuurkunde en de QED.

Pro-GAMMAatjes

- **Geweldloze Kracht** is het tijdschrift voor een cultuur van vrede en geweldloze weerbaarheid. Een abonnement op het blad kost € 9,- . Donateurs krijgen het blad bij overboeking vanaf € 18,- op girorekening 266551, t.n.v. Stichting voor Actieve Geweldloosheid (SVAG), Postbus 137, 8000 AC Zwolle o.v.v. 'abonnement GK'.
- **In de Marge** is het tijdschrift voor levensbeschouwing en wetenschap, dat wordt uitgegeven door het Blaise Pascal-Instituut van de VU. Het verschijnt 4x per jaar. Inlichtingen bij de redactie: bpi@vu.nl.
- **Educare - tijdschrift over leven en leren met kinderen.** Voor ouders en grootouders, die een (klein)kind verwachten, geeft Educare een goede start met een zinvol cadeau. Als u een (kopie van het) geboortekaartje en uw aanmelding met volledig adres stuurt naar redactie Educare, postbus 105, 2400 AC Alphen aan den Rijn, betaalt u voor een cadeau-abonnement (5 nrs.) van dit prachtige tijdschrift slechts € 12,50 (i.p.v. €25,-).

Wetenschap en religie – waar is het conflict?

Moritz Bilagher

Het recente debat over de evolutietheorie en wat Joep Engels in *Trouw* "haar religieuze tegenhanger"⁴² noemde, het intelligente ontwerp, heeft opnieuw enkele oudere misvattingen over de verhouding tussen de grootheden wetenschap en religie zichtbaar gemaakt. Misvattingen als: ontwerp is 'religieuzer' dan de evolutietheorie; er is een inhoudelijke spanning tussen wetenschap en religie; en religie verwijst naar iets dat niet of hoogstens misschien 'waar' is. Hieronder zal ik uiteenzetten, waar het bij deze ideeën feitelijk aan schort.

De bovenstaande misvattingen zijn in essentie alledrie terug te voeren op een verkeerde omgang met misschien wel de belangrijkste tweedeling in de westerse wetenschap: die in het materiële (de fysica) en het immateriële (kortweg de metafysica). Het is een tweedeling die in veel opzichten parallel loopt aan die in concreet en abstract, maar ook aan die in specifiek (*particular*) en algemeen (*universal*). Zonder deze tweedeling was er volgens Richard Rorty niet de 2500 jaar geschiedenis van de filosofie zoals we die we nu kennen. De materiële dimensie wordt in deze tweedeling vaak geassocieerd met het lichaam, de immateriële met de geest. De eerste is die van het zichtbare, tastbare en vaste, de tweede die van ideeën en emoties — maar daarmee ook die van het glibberige, schimmige en misschien illusionaire.

Waarschijnlijk dankzij de tastbare en zichtbare successen van de moderne wetenschap en technologie en de — naar men aanneemt — objectieve en verifieerbare grondslag daarvan (de zogenaamde wetenschappelijke methode) wordt de tweede dimensie, die van het immateriële, in het huidige wetenschappelijke discours voornamelijk vanuit de eerste verklaard: emoties komen voort uit neuronen, bewustzijn ontstaat uit processen in de hersenen, enzovoort. Dit in tegenstelling tot hetgeen de psychoanalist Carl Gustav Jung voorstelde. Volgens hem wordt namelijk alle perceptie via de zinnen ervaren door de geest. Tegenover elkaar staan hier dus het materialistische en het idealistische perspectief. En volgens de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer in *Die Welt als Wille und Vorstellung* prevaleert de een niet boven de ander.

De extreme gevolgtrekking van de idee dat het materiële het immateriële kan verklaren, oftewel dat het immateriële uit het materiële voortkomt, is dat het immateriële niet echt, of — anders gezegd — niet waar is. En dan met name natuurlijk het 'Opperimmateriële', de Schepper. Dit echter is geheel onjuist. Ik wil dit verduidelijken met enige terminologie uit de wetenschapsfilosofie: Een entiteit in de materiële werkelijkheid is een object, een entiteit in de immateriële werkelijkheid een concept. Een concept is in feite de abstractie van een object. Het

---

⁴² Geloof of wetenschap, 1 september

concept stoel is bijvoorbeeld verbonden met een groot aantal materiële stoelen, ofwel objecten. Maar alleen door het concept stoel is men in staat het bijbehorende object als zodanig te herkennen; zonder dit concept zou een object geen stoel kunnen zijn. Met andere woorden: de materiële wereld 'ontstaat' door entiteiten uit de immateriële wereld (concepten), wordt hierdoor gecreëerd.

Een soortgelijk voorbeeld is dat van het concept Nederland. Nederland is geen object; het is niet materieel en het kan niet gezien of gevoeld worden. Maar toch creëert dit concept onophoudelijk realiteiten, zoals het concept overheid, dat weer gebouwen (objecten) creëert, een leger, paspoorten, een Bruto Nationaal Product, een nationaliteit, en zelfs, als afgeleide, illegale vreemdelingen.

In dit geval zal niemand zeggen dat de desbetreffende immateriële entiteiten (de concepten stoel en Nederland) niet echt zijn. Het gaat ook in allebei de gevallen niet aan de concepten als fictief te betitelen. In het geval van de stoel is dat wel duidelijk. Immers, dat concept is direct met aanwijsbare objecten verbonden. Maar als men Nederland als fictief zou betitelen, zou dat als consequentie hebben dat overheidssalarissen bijvoorbeeld fictief zijn. Salarissen en geldmiddelen in het algemeen zijn weliswaar afhankelijk van een collectief vertrouwen, maar fictief zijn ze niet. Sterker, het is zo dat de genoemde concepten — zoals Nederland — de materiële werkelijkheid grondig op de schop nemen. Met andere woorden: de abstracte werkelijkheid schept de concrete. Het omgekeerde, het ontstaan van geest uit materie is intuïtief misschien wel voor de hand liggend maar hoe dit daadwerkelijk plaats zou vinden is niet aangetoond.

De menselijke geest wordt geacht deel uit te maken van die immateriële werkelijkheid. In en door middel van die geest ervaart de mens zich als een individu. Dat komt omdat een belangrijk deel van die geest, het bewustzijn, verbonden is aan het bewustzijn van tijd en plaats. Tot op bepaalde hoogte kunnen we misschien zelfs zeggen dat denken, of menselijk bewustzijn, en tijd aan elkaar gelijk zijn. Zoals Kant het in de *Kritik der Reinen Vernunft* al verwoordde: denkend aan tijd, denkt het denken aan zichzelf.

Het bewustzijn is het gebied waarin de wetenschap werkt. Het is het bewustzijn van het tastbare, dat alleen kan bestaan waar tijd, locatie en causaliteit bestaan. Alleen — en dat is de fout van het paradigma dat het natuurwetenschappelijke perspectief tot het ultieme verklaart — het is niet het enige deel van de geest. Die bestaat, zoals de psychoanalytici ontdekten, behalve uit een bestaan in het 'hier en nu' (i.e. het bewustzijn), ook uit een minder, deels zelfs helemaal niet aan tijd gebonden component. Jungs assistente Pauli heeft eens een hiërarchische, piramideachtige structuur getekend waarin het bewustzijn — dat, zoals Kant zei, steunt op tijd- en plaatscoördinaten waarlangs beweging van objecten kan worden waargenomen — de top vormt. Daaronder plaatste zij het persoonlijke onbewuste (herinneringen, die de directe ervaring kleuren maar niet de inhoud daarvan

vormen), het collectieve onbewuste (culturele herkenningsspatronen) en nog diepere lagen van de psyche. Naar gelang men dieper afdaalt, speelt tijd een minder belangrijke rol (en trouwens ook de individualiteit). De hypothese van Jung is dat de diepste laag van de psyche, waar de tijd helemaal geen rol speelt, de eeuwigheid dus, gevormd wordt door God.

Welnu, de natuurwetenschappen zijn de wetenschappen van het menselijke waarnemen. Die waarneming is het resultaat van de ontmoeting van concepten uit een immateriële werkelijkheid waar tijd maar een relatieve rol speelt, met een fysieke werkelijkheid die het product is van tijd en ruimte — en dus niet die fysieke werkelijkheid op zich. Natuurwetenschappers die de religie afwijzen, willen als het ware de instrumenten of concepten, waarmee zij de natuur te lijf gaan (zoals meting, classificatie, associatie, hypothese, theorie), die uit hun geest — en, op een dieper niveau uit de Geest — voortkomen, 'wegsnijden' uit hun model van de werkelijkheid. Ze doen alsof hun bestaan geen verklaring behoeft, terwijl het toch duidelijk is dat concepten zelf niet als zodanig in de natuur voorkomen.

Dit toepassend op de evolutietheorie kunnen we zeggen dat de menselijke, geestelijke capaciteit om concrete waarnemingen in een steeds groter raamwerk van betekenisgeving — in een theorie dus — te plaatsen iets goddelijks is. Er is met andere woorden geen spanning tussen wetenschap en religie.

Tenslotte een denkvoorbeeld om het voorgaande te illustreren: stellen we ons een wereld voor waarin alleen twee kleuren bestaan, namelijk rood en blauw. We zullen deze kleuren dan natuurwetenschappelijk van elkaar kunnen onderscheiden en bevestigen dat er twee kleuren bestaan. Maar als nu één van deze kleuren verdwijnt en alleen één kleur overblijft, dan kan de waarnemer niet meer bevestigen dat er een kleur bestaat. Omdat er geen andere kleur bestaat ten opzichte waarvan deze ene, alomtegenwoordige kleur geïdentificeerd kan worden, bestaat die kleur — bestaat zelfs het concept kleur — voor de waarnemer niet. De teller gaat niet van iets naar niets (cijfermatig uitgedrukt van 1 naar 0), maar van veelvoudigheid naar eenvoudigheid (van 2 naar 1). En voor de waarnemer is dat niets. Wat dus overall is, bestaat voor de waarnemer niet. Dit is de beperking van de natuurwetenschappen.

Naast uiteraard al haar verworvenheden.

Waarneming en Waarheid

Hans Richter

Conflictbeschrijving

De interessante discussie tussen Taede A. Smedes en Sjoerd Bonting in de laatste *GAMMA* verdient een nauwkeurige beoordeling van de problemen, die ontstaan tijdens een dialoog tussen theologen, filosofen en wetenschappers. In dit artikel wil ik de filosofen en theologen gemakshalve samenvatten onder de titel theologen, omdat de theologen in de praktijk de belangrijkste tegenpool in de discussies met wetenschappers vormen. De toon van discussies tussen theologen en wetenschappers is vaak scherp en dit duidt op een ernstig meningsverschil. Een meningsverschil is echter alleen constructief, als het tot wederzijds begrip en een consensus leidt. Als eerste wil ik de rol van theologie en wetenschap definiëren en een poging doen het conflict tussen de theologie en wetenschap te formuleren:

De wetenschap levert belangrijke impulsen tot de technologische evolutie in de samenleving en de theologie is het drijfanker in deze stormachtige veranderingsfase. Waar de wetenschap door verfijning van het inzicht een steeds nauwkeuriger beeld van de Waarheid nastreeft, tracht de theologie met alle middelen het oude beeld van de Waarheid te behouden.

Ter bescherming van de theologie zij echter vermeld, dat niet iedere stap van de wetenschap tot een betere benadering van de Waarheid leidt. Een groot deel van de wetenschappelijke 'vooruitgang' leidt zelfs tot een verwijdering van de Waarheid. De Waarheid is in dit artikel een religieus of wetenschappelijk standpunt t.o.v. bijvoorbeeld God, de erfzonde, de gentechnologie, enz. Aan het belang van de rollen, die theologie en wetenschap in de samenleving spelen, zal vermoedelijk weinig twijfel bestaan. Beide, theologie en wetenschap, zijn voor een succesvolle en evoluerende samenleving onmisbaar.

Model van de waarneming

Taede A. Smedes schrijft op pag. 11, dat de Duitse filosofie doordrongen was van het feit, dat onze waarneming wordt gefilterd en aangevuld. Ik vind dit een uitstekend beeld en wil dit in mijn betoog toepassen. Volgens Taede bestaat er geen interpretatievrije waarneming. Elke menselijke waarneming wordt door filters vervormd. Laten wij aanemen, dat de Waarheid wordt beschreven door ABC in figuur 1. Verder nemen wij aan, dat er drie waarnemers zijn, die deze waarheid door meer of minder vervormende filters waarnemen. Waarnemer P1 neemt de Waarheid ABC vervormd als abc waar, P2 eveneens vervormd als $\alpha\beta\chi$ en P3 onvervormd als ABC. Geen van de drie waarnemers weet echter, welke waarneming met de Waarheid overeenkomt en hoe de Waarheid er werkelijk uitziet.

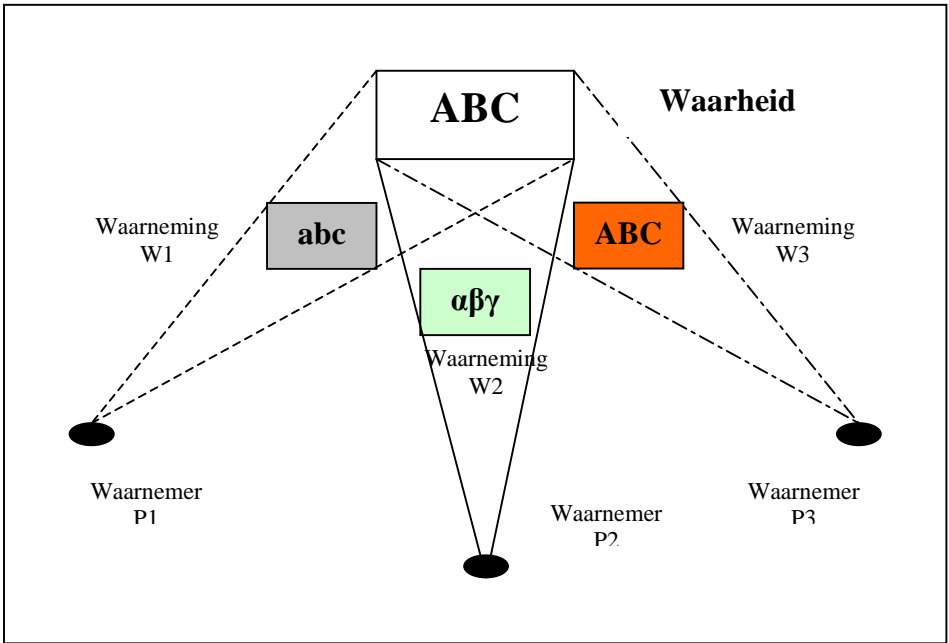

Fig. 1 Waarnemers, Waarneming en Waarheid

De filters, die de waarnemers P1, P2 en P3 toepassen, vervormen de waarneming, doordat de zintuigen der waarnemers sommige details over het hoofd zien of doordat deze zintuigen imaginaire details aan de waarneming toevoegen. In het eerste geval kan men spreken van een onnauwkeurig wetenschappelijk model, in het tweede geval ben ik geneigd de toevoeging van het ontbrekende gedeelte *religie* te noemen. De vervorming in de filters ontstaat door de verschillende aanpak in de analyse en beoordeling van de waargenomen details. Een fysicus interpreteert bijvoorbeeld de dood heel anders dan de theoloog.

Men kan dus bijvoorbeeld stellen, dat P1 een wetenschapper en P2 een theoloog in het dialoogmodel representeert. Laten wij aannemen, dat de waarnemer P3, die de Waarheid onvervormd waarneemt, niet bestaat. Met dit model kan men vervolgens de problemen in de dialoog tussen wetenschapper en theoloog vrij goed analyseren. Laten wij aannemen, dat P1 en P2 een discussie over de waarheid ABC beginnen en elkaar het verschil tussen de zienswijze van P1 en P2 willen verklaren. Het is duidelijk, dat beiden in de discussie registreren, dat de waarnemingen van P1 en P2 niet overeenkomen. P1 ziet de Waarheid immers als abc en P2 als $\alpha\beta\gamma$. Na veel moeite ontstaat er wellicht een consensus, dat de eerste twee letters van de waargenomen 'Waarheden' min of meer overeenkomen, d.w.z. 'ab' en ' $\alpha\beta$ ' zijn vergelijkbaar. Over de derde letter is echter geen consensus bereikbaar. Element

"c" en "χ" zijn te verschillend om als vergelijkbaar te gelden. Duidelijk is echter: in geen geval is de Waarheid ABC tijdens de dialoog ter sprake gekomen. De Waarheid blijft voor beide deelnemers P1 en P2 onzichtbaar.

De schijnbare Waarheid

Voor gelovigen is de Waarheid het beeld $\alpha\beta\chi$ van de theologen, voor wetenschappers daarentegen abc. Beide beelden wijken echter van de werkelijke Waarheid ABC af. Helaas bevindt zich een gedeelte van deze theologische Waarheid op het terrein van de wetenschap. Door verfijning van de analysemethoden werd in de afgelopen eeuwen een deel van de theologische Waarheid $\alpha\beta\chi$ wetenschappelijk als onwaarheid ontmaskerd. Ook theologen zijn van mening, dat enkele wetenschappelijk bewezen waarheden zich op het terrein van de theologie bevinden en daar als onwaar worden beschouwd. Zo wordt bijvoorbeeld de evolutieeler gezien als in strijd met de Bijbel en worden grote delen van deze leer in landelijke kringen van de VS strikt teruggewezen. Aan de universiteiten, waar theologie en wetenschap elkaar ontmoeten, is een dergelijk standpunt echter niet acceptabel. Theologie en wetenschap moeten op elkaar toegaan en een consensus zoeken.

De theologie kan echter haar theologische beeld van de Waarheid niet eenvoudig veranderen. Het is duidelijk, dat dit conflict de theologie en daarmee ook haar stabiliserende opdracht in gevaar brengt. Als oplossing voor dit probleem zijn er twee methoden denkbaar. Wij kunnen het theologische beeld $\alpha\beta\chi$ van de Waarheid aanpassen of de onveranderlijkheid van de Waarheid ABC opgeven. Beide methoden wil ik nu ter sprake brengen.

Aanpassing van het theologische beeld

De aanpassing van het theologische beeld is bij een absolute Waarheid welhaast onmogelijk. Het beeld van de Waarheid is in heilige Boeken (bijv. de Bijbel) gedocumenteerd. In een geschreven tekst kan men het theologische beeld van de Waarheid alleen door tekstveranderingen aanpassen. In het gunstigste geval verandert men niet de heilige tekst, maar de voetnoten. De theologie, die de heilige boeken echter aanpast, riskeert een vertrouwensverlies. Desondanks heeft de theologie de Bijbel inmiddels al aangepast door te stellen, dat de gelovigen de Bijbelse uitspraken niet al te letterlijk mogen opvatten. Dit echter is een groot risico, omdat daaronder een aantal teksten vallen, die als letterlijke uitspraken van God worden gerekend. Is het toegestaan, dat wij het woord van God niet al te letterlijk mogen opvatten?

De evolutie van de Waarheid

In de procestheologie evolueert de Waarheid in de loop der tijd. Men kan dit modelleren door aan te nemen, dat ABC bijvoorbeeld in BCD verandert. Deze evolutie maakt de speurtocht naar de Waarheid aanzienlijk moeilijker. De oorspronkelijk absolute, constante Waarheid verandert van gedaante en vele

eigenschappen van weleer behoren nu tot het verleden. Voor de theologie is de gedachte aan een evoluerende God afschrikwekkend. Tot nu toe verwacht de gelovige, en zeker de theoloog, van de Waarheid een absolute stabiliteit van het begin der tijden tot in de eeuwigheid. Een evoluerende Waarheid is echter ook een handreiking aan de theologie, omdat het de theologie toestaat het theologische beeld van de Waarheid zonder noemenswaardig gezichtsverlies aan te passen. De theologen bewijzen daarbij zelfs flexibiliteit. De prijs is echter hoog. In geen geval kan de theologie zich veroorloven een weg te volgen, die ons van de evoluerende Waarheid verwijdert. Onder welke voorwaarden kan de theologie de toepassing van stamcellen voor genetische experimenten goedkeuren?

Niet alleen moet de theoloog alle wetenschappelijke details van deze werkwijze analyseren, maar ook nog de lobby van de economische belangengroepen in het oog houden. Dit betekent grondig wetenschappelijk en journalistiek onderzoek, iets wat men zich nauwelijks in de beschouwelijke sfeer van een klooster kan voorstellen.

Consensus

De consensusgedachte vereist, dat het beeld van de wetenschapper en de theoloog elkaar in een dialoog benaderen, d.w.z. dat het beeld abc met de waarneming $\alpha\beta\chi$ in fig. 1 zo goed mogelijk overeenkomt. Een exacte overeenkomst is echter ongewenst, omdat dit tot een einde van de discussie leidt. Men kan de benadering door een aanpassing van het theologische beeld $\alpha\beta\chi$ door de procestheologie ($ABC > BCD$) of door een combinatie van beiden tot stand brengen. Om het vertrouwensverlies voor de theologie te beperken, dient de aanpassing zo gering mogelijk uit te vallen en alleen in noodgevallen plaats te vinden.

Dit is precies de situatie, waarin de dialoog tussen wetenschap en theologie zich bevindt. De toon is scherp en de discussie is pijnlijk. Er is echter geen andere weg. In de regel passen de theologen na lange bedenktijd het theologische beeld aan. In enkele gevallen wordt ook het principe van de procestheologie toegepast. Indien wij echter de Waarheid ABC werkelijk als onbekend beschouwen is dit hulpmiddel niet eens nodig.

De bedenktijden zijn gerechtvaardigd. Geen enkele samenleving is op lange termijn gebaat bij te snelle besluiten. Door deze fasen moeten wij ons heen werken. Wij zullen de Waarheid steeds beter benaderen. Daartoe dragen wetenschappers en theologen in gelijke mate bij. De echte Waarheid blijft ons echter verborgen.

Macht

Met de groei van de economische belangen is de invloed van machthebbers op de waarneming van de Waarheid toegenomen. Oorspronkelijk overheerste in alle samenlevingen de invloed van de priesters, die in de oudheid vaak ook in persoon zelf machthebbers zijn geweest. Sommige machthebbers pasten het theologische

beeld naar wens aan de eigen behoeften aan. In de oudheid vormen eerst de Grieken en vervolgens de Romeinen de eerste, serieuze wetenschappelijke antipoden tegenover de religieuze machthebbers. Deze ontwikkeling heeft zich met ingang van de Renaissance duidelijk versneld en is tot een mondiale dialoog uitgegroeid. Het beeld van de wetenschappers en ook het beeld van de theologen op de Waarheid wordt door de machtsconcentratie sterk bijgekleurd of zelfs vervormd. Het is zelfs denkbaar, dat de vervormingen door macht onze samenleving momenteel eerder van de Waarheid verwijderen.

Een bijkomend probleem is, dat religieuze en wetenschappelijke macht in verschillende bereiken van de samenleving steeds meer leidt tot confrontatie. In een ongunstig geval groeien de machtsfactoren zo sterk, dat de Waarheid zelf tot een onbeduidende kern slinkt. Er ontbrandt dan een strijd tussen twee machten. Laten wij ons liever inspannen, dat het niet zover komt.

Enkele gedachten *Sjoerd L. Bonting*

De uitnodiging van de redacteur in zijn bespreking van het boek "*God en de menselijke maat*" van Taede Smedes in het septembernummer van *GAMMA* wil ik niet onbeantwoord laten. Zowel het boek van Smedes¹ als de met hem gevoerde discussie^{2,3} hebben bij mij tot enkele gedachten geleid. Dit is ook het geval bij de reeks artikels van Theo Balder.

Laat ik beginnen met de gedachten die de acht artikels van Theo Balder in evenvele nummers van *GAMMA* bij mij hebben opgewekt. In zijn eerste artikel vermeldt hij dat deze artikels steunen op zijn eerder verschenen boek *Een religieuze verklaring van het gedrag der dode en levende materie*⁴ Voor Balder is de drijfveer achter alle natuurverschijnselen een "onstoffelijke macht waarmee elk materiedeeltje zich manifesteert als een boodschappers uitsproeiende bron die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers". In zijn eerste artikel in *GAMMA* zegt Balder dat er twee meningen zijn:⁵

1. de materie bestaat uit onbezielde deeltjes. Omdat men geen invloeden heeft kunnen aantonen die van buiten het stoffelijk universum komen, menen materialistische denkers dat het stoffelijk universum met onbezielde deeltjes de enige werkelijkheid is, waardoor onstoffelijke machten en ook religie overbodig worden.
2. de materie bestaat uit bezielde deeltjes en we moeten uitgaan van onstoffelijke machten om het natuurgebeuren te kunnen verklaren.

Balder kiest voor de tweede positie, want, zegt hij, "uit de waarnemingen van het moderne natuuronderzoek tekent zich een mechanisme af, waarmee een onstoffelijke macht een materiedeeltje kan besturen". Een waterstofatoom sproeit allerlei

stralingsdeeltjes uit, waarvan we niet weten waar ze vandaan komen en waaruit ze gemaakt zijn. Balder gaat dan voort: als we het gehele natuurgebeuren tot in de diepste gronden opnieuw onderzoeken, "openbaart zich uiteindelijk het bestaan van een Goddelijke Almacht".

Daartegen kunnen twee bezwaren aangevoerd worden:

1. *Natuurwetenschappelijk*: Een rustend waterstofatoom zendt geen straling uit. Pas als door het invangen van een foton (lichtdeeltje) van de juiste golflengte het rond de waterstofkern cirkelende elektron in een hogere baan is gebracht, straalt het waterstofatoom bij het terugvallen van het elektron in zijn oorspronkelijke baan een foton van dezelfde golflengte uit.
2. *Theologisch*: Men kan vanuit een natuurwetenschappelijk verschijnsel (zo het al juist geïnterpreteerd zou zijn) niet tot een godsbewijs komen, omdat de natuurwetenschap ons niets kan zeggen over bovennatuurlijke (voor Balder: onstoffelijke) zaken, noch in bevestigende, noch in ontkennende zin.

Dit laatste betekent dat atheïstische wetenschappers, die op zogenaamd wetenschappelijke gronden het bestaan van God ontkennen, hun natuurwetenschappelijke boekje te buiten gaan. O ja, we kunnen de ontwikkeling van de kosmos en ook de ontwikkeling van het leven op aarde verregaand beschrijven met behulp van de natuurwetenschap en zonder God in onze vergelijkingen te betrekken. Maar verder teruggaand in deze ontwikkelingen stuiten we op grensvragen. Zo kan de *big-bang*-theorie de kosmische evolutie vanaf een fractie van een seconde na de hypothetische oerexplosie nauwkeurig beschrijven. Maar teruggaan tot $t = 0$ is nog steeds een hachelijke zaak. De diverse snaartheorieën, die daartoe in de laatste dertig jaren zijn ontwikkeld, leiden tot de aanname van een ontelbaar aantal universa, waarvan één het onze is. Dit is echter een experimenteel ontestbare aanname, die dus niet wetenschappelijk is. De snaartheorieën staan daarom de laatste tijd bloot aan zware kritiek, ook van eermalige aanhangers.⁶ En in de biologie blijft het ontstaan van de eerste levende cel nog steeds een onopgelost probleem.

Ben ik door mijn bezwaren tegen de ideeën van Theo Balders in het kamp van Taede Smedes gekomen? Nee, dat ben ik niet, en wel om twee redenen:

1. Het gebruik van de filosofie.

Ik constateer dat vrijwel elke filosoof zijn eigen filosofie ontwikkelt. Bij Smedes staat daarbij de 'aanbidenswaardigheid' van God centraal. Maar bij Nietzsche leidt zijn filosoferen tot de conclusie dat God dood is. En Alfred Whitehead komt in zijn procesfilosofie tot de constatering dat God niet boven zijn schepping staat, maar erin verkeert en mee-evolueert met de ontwikkeling van kosmos en leven. Hoe kunnen zulke radicaal verschillende filosofische conclusies ontstaan? Door het verwaarlozen van de bijbelse openbaring, stel ik. Om misverstanden te voorkomen, zeg ik dat de bijbel uit een serie door mensen geschreven boeken bestaat, waarin

echter de zelfopenbaring van God in meerdere of mindere mate doorklinkt. In *God en de menselijke maat* vind ik op 10 van de 241 bladzijden een of meer bijbelteksten vermeld, maar op één uitzondering na (blz.139, Wijsheid Jezus Sirach 16:24-30) wordt er nergens enigszins diepgaand op zo'n tekst ingegaan. Op zo'n manier wordt de filosofische theologie een puur menselijke, individuele bezigheid, die dan inderdaad tot zeer verschillende conclusies kan leiden.

2. De afkeer van het gebruik van de natuurwetenschap bij het denken over Gods handelen in de wereld. Op blz. 214 van *God en de menselijke maat* zegt Smedes hierover: "*Er wordt dan ... gesproken alsof God een onderdeel is van deze kosmos of een verlengstuk daarvan. Maar als dat zo is, dan moet wat God wel en niet kan doen in overeenstemming zijn met de natuurlijke orde. De uiterste consequentie van een dergelijk feitelijk spreken over God is, dat God dan net als wij mensen onderworpen is aan de mogelijkheden en beperkingen die inherent zijn aan het universum. Maar dat is toch bizar? En toch is dat de manier waarop vaak over God gesproken wordt - kijk maar naar Bonting.*"

Maar zo denkt Bonting helemaal niet. Op blz.109 van *Creation and Double Chaos* schrijft ik: "*What can science say about God's action in the world? It seems reasonable to assume that God's intervention in the evolving creation must involve physical processes, about which science should be able to provide insight.*" Omdat deze denkwijze algemeen aanvaard wordt door degenen die zich met de dialoog tussen theologie en natuurwetenschap bezighouden en ik toen nog niet had kennisgenomen van Smedes' bezwaren tegen deze gedachte, sloeg ik een eerdere schakel in deze gedachtegang over. Namelijk, de bijbel zegt ons dat God de kosmos schiep; de natuurwetenschap leert ons dat vanaf het begin overal in de kosmos dezelfde natuurwetten en fundamentele constanten gegolden hebben. Zij vormen het ordenende principe waarop de kosmos is ontstaan en in stand blijft. Logische conclusie is dat God dit ordenende principe heeft neergelegd.

En daarmee is Smedes het eens, want dit is zijn conclusie uit de enige bijbeltekst, waarop hij uitvoerig ingaat (blz.139): "*Volgens de schrijver van Wijsheid heeft God dus bij de schepping de orde van de natuurwetten ingesteld....*" en verder (blz.140): "*Maar we kunnen bovendien uit het bovenstaande bijbelgedeelte afleiden dat die orde van de natuurwetten symbool staat voor Gods betrouwbaarheid.... God zal dus tijdens zijn voortdurende interactie met onze werkelijkheid door middel van secundaire oorzaken, voortdurend rekening houden met de natuurwetten.*" Maar dan noemt Smedes twee gevaren:

1. het gevaar van determinisme, waardoor de mens zijn vrijheid en verantwoordelijkheid verliest. Hij twijfelt daar zelf aan. Hij zegt immers: "*Het is de vraag of je zo natuurwetten moet opvatten.*" Inderdaad, zo moet het niet, want natuurwetten zijn geen wetten, maar beschrijving van de orde en regelmaat (of wetmatigheden), die wij in de natuurverschijnselen waarnemen.

2. het gevaar dat Gods soevereiniteit in het geding komt wanneer God de geschapen orde moet respecteren. Dit is een schijnprobleem veroorzaakt door gebruik van het woord 'moet'. God is niet gebonden aan de natuurwetten en fundamentele constanten, die hij in zijn almacht en alwijsheid heeft neergelegd. Maar de natuurwetenschapper, en dus ook God, weet dat een minieme verandering in deze grootheden catastrofale gevolgen voor de kosmos kan, ja zal, hebben. Op grond van de liefde van God voor schepping en schepselen neem ik daarom aan dat God deze weg niet zal kiezen. Voor een andere weg zijn drie mogelijkheden geoperd: kwantumgebeurtenissen, zelforganisatie en chaosgebeurtenissen. Na bespreking van ieder kies ik voor de derde mogelijkheid.⁸ En dan zeg ik niet dat God deze weg zou moeten volgen, maar alleen dat fysisch gesproken God deze weg zou kunnen kiezen. Ik laat open de mogelijkheid dat God nog een andere mogelijkheid zou kennen, die de natuurwetenschap (nog) niet kent, bijv. de werking van de Geest in ons geloven en gedragen.

Maar Smedes noemt in zijn Reactie³ nog een ander bezwaar: "*Over God mag niet gesproken worden alsof het een object in de wereld betreft, aangezien er wordt gezegd dat God de Schepper van objecten is en als zodanig transcendent*" (blz.5). Mijn vraag is echter: Wordt de pottenbakker, die een pot vormt uit klei, een object? Mij dunkt toch van niet. Wel moet die pottenbakker zijn handen vuil maken met de klei. Zo meen ik dat ook God in het scheppende werk 'zijn handen moet vuil maken' met de materie van deze wereld. En dan kan de natuurwetenschap daarover mogelijk iets zeggen.

Dit waren enkele gedachten die de geciteerde geschriften van Theo Balder en Taede Smedes bij mij opriepen.

Verwijzingen

1. Taede Smedes, *God en de menselijke maat: Gods handelen en het natuurwetenschappelijk wereldbeeld*, Meinema, Zoetermeer, 2006.
2. Sjoerd L. Bonting, Is convergentie mogelijk?, *GAMMA 13* (nr.2), 22-25, 2006 juni.
3. Taede Smedes, Reactie op Sjoerd Bonting, 'Is convergentie mogelijk?', *GAMMA 13* (nr.3), 4-11, 2006 september. - Sjoerd L. Bonting, Is Convergentie mogelijk? - vragen over het 'strijdschrift' van Taede Smedes, *GAMMA 13* (nr.3), 4-11, 2006 september.
4. Theo C. Balder, *Een religieuze verklaring van het gedrag der dode en levende materie, Een alternatief voor de materialistische verklaring*, Gopher, Groningen, 2004.
5. Theo Balder, Een religieuze benadering van het wezen der materie, *GAMMA 12* (nr.1), 22-25, 2006 februari.
6. Michael D. Lemonick, The Unraveling of the String Theory, *Time*, August 21, 2006, p.37.
7. Sjoerd L. Bonting, *Creation and Double Chaos*, Fortress Press, Minneapolis, 2005, p.109.
8. Sjoerd L. Bonting, ref. 7, p. 109-125.

Voor u gelezen

1. **Hans Küng *De Islam - de toekomst van een wereldreligie*, Uitg. Ten Have, 2006, ISBN 90 25954901; tekst 793 blzz., noten ± 100 blzz., geb. € 69,-**

Zonder zich enigszins te verdiepen in de wereldgodsdiensten is het niet goed mogelijk de mechanismen te begrijpen die aan de wereldpolitiek ten grondslag liggen. *Der Islam* (2004) is het laatste boek in Küngs trilogie over de monotheïstische wereldgodsdiensten, waarin eerder *Das Judentum* (1991) en *Das Christentum* (1994) verschenen. Het is het resultaat van veel studie en ervaring. In Küngs memoires *Erkämpfte Freiheit*, die in het Nederlands verschenen als *Bevochten Vrijheid* (2002), doet hij verslag van deze lange denkweg. Het boek *De Islam* betekent tevens de afsluiting van het project 'De religieuze situatie van onze tijd', dat gepland was in het kader van het door de Bosch-Jubiläumstiftung en het Daimler-Benz-Fonds van 1989-1997 gesteunde project 'Geen wereldvrede zonder godsdienstvrede' (p.26).

In *De Islam* geeft Küng niet alleen de geschiedenis van een religie vanaf haar ontstaan en in haar verloop tot op heden weer, maar schetst hij tevens haar toekomstmogelijkheden. Gedetailleerd analyseert de schrijver de verschillende beelden die de islam heeft van zichzelf en van de andere monotheïstische godsdiensten, en hij plaatst dit beeld in de context van de Arabische geschiedenis aan de rand van de grote imperia. Zeer uitvoerig komt daarbij ook de inhoud en de betekenis van de Koran aan de orde. Küng vervalt daarbij echter allerminst in onnodige details, maar gaat uit van een zestal totaalconstellaties of paradigma's. Het begrippenapparaat voor deze paradigma's ontwikkelde hij eerder in werken als *Existiert Gott? - Zur Gottesproblematik der Neuzeit* (1978)⁴³, *Theologie im Aufbruch* (1987) en *Projekt Weltethos* (1990). In paradigma's denken — aldus Küng in zijn voorwoord — is de geschiedenis van iets begrijpen in haar dominante structuren met de personen die er hun stempel op hebben gedrukt, de constellaties analyseren, die haar in haar totaliteit bepalen (p. 24). Achtereenvolgens behandelt hij het paradigma van 1. de islamitische oergemeenschap, 2. het Arabische rijk, 3. de klassieke islamitische wereldgodsdienst, 4. de oelama en de soefi's, 5. de islamitische modernisering en tot slot (6) het huidige paradigma. Hij vergelijkt ze telkens met de joodse en christelijke geloofsinhouden.

Met zijn boek neemt Küng expliciet stelling tegen het paradigma van Samuel Huntington, als zou de toekomst van de wereld worden bepaald door een *Clash of Civilizations* (1993), een botsing van culturen. Hij gaat zelfs zover te suggereren, dat Huntingtons boek voor neoconservatieve ideologen en machts politici een welkome ondersteuning vormde bij hun oorlogsplannen tegen Irak om de olie-

---

⁴³ Vertaald als: *Bestaat God? Antwoord op de vraag naar God in deze tijd* (1978)

voorraden en de hegemonie van Amerika en het bestaan van Israël veilig te stellen. Deze oorlog zowel als de mensonterende bezettingspolitiek van Israël waarbij alle resoluties van de VN opzij werden geschoven, hebben — aldus Küng — in de islamitische wereld zoveel woede, verbittering en verharding gewekt, dat de *clash of civilizations* op dit ogenblik een *self-fulfilling prophacy* lijkt. Küng zelf echter blijft geloven in een dialoog tussen de culturen en in de mogelijkheid van vreedzame contacten tussen de godsdiensten als voorwaarde voor de vrede tussen de volkeren. Op het eind van het boek uit hij dit optimisme als volgt: "Het hele werk is gedragen door een drievoudige vaste hoop:

- dat elk van de drie profetische godsdiensten op basis van zijn spirituele en ethische rijkdom een machtig potentieel voor de toekomst bezit;
- dat alledrie in onderling begrip en in samenwerking tot grotere verbondenheid kunnen komen, en
- dat alledrie de wereldgodsdiensten samen een onmisbare bijdrage aan een meer vreedzame en meer rechtvaardige wereld kunnen leveren." (p. 793)

Pessimisten en cynici zullen ongetwijfeld zeggen, dat dit geloof van Küng in een toenadering tussen de godsdiensten als een reële voorwaarde voor vrede naïef en utopisch is. Wij echter zijn het met hem eens dat het "het enige realistische alternatief" is (p.21) We moeten - aldus Küng - niet terug naar het paradigma van de politiek-militaire confrontatie, maar ons inspannen voor de realisatie van het in het handvest van de VN vastgelegde en door de EU ontwikkelde postmoderne paradigma van politieke, economische en culturele toenadering, samenwerking en integratie. Daarmee is zijn werk een onderdeel van het bewustzijnsproces dat geheel in lijn met de evolutie van 4,5 miljard jaar op aarde via *trial and error* oftewel leren met vallen en opstaan plaatsvindt. Het verbindt Küng met Teilhard de Chardin, aan wie hij trouwens ook de nodige aandacht geeft in zijn jongste boek *Der Anfang aller Dinge - Naturwissenschaft und Religion*, Piper Verlag, München, 1e druk sept 2005, 7e druk 2006.

2. Hans Küng: *Der Anfang aller Dinge - Naturwissenschaft und Religion*, Piper, München/Zürich 2006, 247 blzz. , ISBN 10:3-492-04787-4 € 18,90

Gods woorden *Er zij licht* uit *Genesis* verbindt de filosoof-theoloog Hans Küng met de leuze van de Duitse *Aufklärung* (onze Verlichting), die in Engeland als *En-lightment* en in Frankrijk als *Les Lumières* begon. Deze stroming in het westerse denken wilde de mens met behulp van de rede, het logisch denkende verstand, bevrijden van de onmondigheid, waaraan hij zelf debet was, zoals Kant dat formuleerde. Küng laat in korte heldere hoofdstukjes zien hoe de twijfel aan het geloof in een Schepper-God niet alleen door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen (Kopernikus, Kepler, Galilei, Newton, Einstein, Heisenberg, Planck, enz. enz.) werd gevoed, maar ook door de houding van de Kerk tegenover het modernisme werd versterkt. Het hele boek is echter een overtuigend pleidooi

om te komen tot een toenadering (*convergentie*) van natuurwetenschap en religie. De tijd lijkt er niet alleen rijp voor, convergentie is ook noodzakelijk om de grote problemen van de mensheid het hoofd te bieden. Küng maakt helder, dat het namelijk ondanks de revolutionaire ontdekkingen van de vele geleerden de mensheid niet is gelukt een theorie te vinden die verklaart *was die Welt im Innersten zusammenhält* (Goethe). Daarbij lezen we hoe Stephen Hawking zich zelfs liet overtuigen door de wiskundige Kurt Gödel, dat een *Grand Unified Theory* (GUT) onmogelijk is (p.32). En hoe ook de aanspraak van de wiskunde op waarheid moest worden opgegeven (p. 36). In onze tijd lijkt de mens zich zelfs meer verloren te voelen dan ooit. Haast hulpeloos ziet hij hoe de wereld verscheurd wordt door oorlogen op grond van denkbeelden al dan niet wortelend in het geloof.

Komt GOD na GUT weer in beeld?

Hoe de mens ook tracht zijn wereld te verklaren, er ontstaan slechts beelden of ideeën. Küng schetst er vele: het statische wereldbeeld van de Middeleeuwen; het dynamische wereldbeeld met als uitvloeisel in de 19e eeuw de geschiedeniswetenschap en de evolutieleer; het positivisme van August Comte en de Wiener Kring rond Rudolf Carnap dat de zintuiglijke ervaring tot criterium voor zingeving maakt; de idee van de vele universa en de snarentheorie, enz. enz.

De wetenschap heeft het middel om hypothesen door falsificatie te toetsen. Een idee, een hypothese, houdt stand zolang deze niet wordt gefalsificeerd. Dit geldt volgens Karl Popper ook voor filosofische ideeën; zij zijn dan ook van grote betekenis gebleken voor de ontwikkeling van de kosmologie (p. 43). Küng brengt in dit verband ook de hypothese van Teilhard de Chardin en de ideeën van de procesfilosofie ter sprake. Hij blijkt er zeer beducht voor theologie en filosofie met de natuurwetenschappen te vermengen en schrijft: "De wiskundig georiënteerde natuurwetenschap heeft het volste recht op een eigen benadering van de werkelijkheid. Geen theoloog of gelovige moet dit met beroep op hoger gezag (God, bijbel, kerk, paus) in twijfel trekken. Maar ook vragen omtrent de psyche van de mens, de maatschappij, het recht, de politiek, de geschiedenis, de ethiek en de religie moeten volgens hun eigen geaardheid behandeld worden". (p. 45) Anderzijds benadrukt hij dat men "Bij de grote gelaagdheid van de werkelijkheid in de vele dimensies de eenheid niet over het hoofd zal mogen zien. Het is terecht dat men het dualisme van Descartes tussen subject en object, denken en zijn, geest en materie, lichaam en ziel, mens en dier bekritiseerd heeft. Maar ook tegenover het dualisme van geloof en rede, filosofie en theologie moet de eenheid en de waarheid van de werkelijkheid steeds weer ter sprake worden gebracht" (p.50) Naast het methodisch-rationele denken van Descartes (*l'esprit de géométrie*) is het intuïtieve kennen, inzien en aanvoelen van de samenhang van alles (*l'esprit de finesse*) zoals bij Blaise Pascal nodig. De vraag of God bestaat behoort niet tot het terrein van de natuurwetenschap, aldus Küng, maar hij beveelt haar aan, God minstens als hypothese te beschouwen. Immers, zo stelt hij, het geloof in God is verenigbaar met verschillende wereldbeelden. Als God bestaat zou de kernvraag naar het begin

van alle dingen zijn beantwoord, namelijk: Waarom er iets is en niet niets. Dat God niet slechts een hypothese, een idee, maar werkelijkheid is, ervaren we namelijk niet op grond van zuivere theorieën, maar door vanuit een vertrouwenshouding ons ook rationeel te verantwoorden gevoel te volgen (p.98).

Voor hen, die niet meer in een persoonlijke God of zelfs maar in God zonder meer kunnen geloven biedt Küngs denken zoveel nieuwe perspectieven, dat ook zij dit boek zeker niet ongelezen mogen laten. Het onderbouwt verder diens *Weltethos*.

3. Khaled Hosseini *De vliegeraar*, Uitg. De Bezige Bij, Amsterdam 2006, 23^e druk, ISBN 90 234 18999, 350 blz., € 10,-

Niet voor niets beleeft dit boek zijn 23^e druk. Wie wil er thans immers niet iets meer weten over het door terreur verscheurde Afghanistan? Het boek geeft echter meer dan alleen inzicht in de cultuurhistorische achtergronden van dit land. Van de eerste tot en met de laatste bladzijde boeit het door de diepmenselijke beschrijving van een vader-zoonverhouding. Daarin vervlochten wordt de tegenstelling zichtbaar tussen twee bevolkingsgroepen, de Pashtun en de Hazara. Filosofisch interessant is het hoe de schrijver aan de hand van de geschiedenis van twee broers niet alleen laat zien waartoe de vernederende achterstelling van de Hazara door de Pashtun kan leiden, maar ook de ingeslepen slaafse gehoorzaamheid als gevolg daarvan. De geweldexplosies die eruit voortkomen zijn namelijk voor beide groepen desastreus. Dat ervaren we met de hoofdpersoon Amir, die we vanaf zijn geboorte in Kabul (1963) tot aan zijn vluchtelingenstatus in Amerika (2002) volgen. We zien hoe schuld van beide kanten wordt opgebouwd en vereffend. In de woorden van het ternauwernood geredde kind Sohrab, het zontje van Amirs halfbroer Hassan, gloort uiteindelijk wat hoop: "Vader zei altijd dat het verkeerd is om mensen pijn te doen, zelfs slechte mensen — omdat die niet beter weten, en omdat slechte mensen soms goede mensen worden." (p. 296) Nadat ook Sohrab niet anders kon dan de onschuld — het lam — in zichzelf te doden, sluit hij zich af van elk menselijk contact. Hij komt pas weer tot leven, als Amir hem laat vliegeren. Met het beeld van de vliegerwedstrijd als het vreedzame spel van concurrentie en verbroedering, zoals dat vroeger in Kabul door alle bewoners jaarlijks werd beleefd, sluit dit prachtige boek af.

4. David Danish *Een goede dag om te sterven - Roman over Iran*, Uitg. De Geus, ISBN 90 445 0824 5, 350 blz., € 22,50

Dit boek beschrijft de geschiedenis van de 18-jarige ik-figuur Baber Shaul en een groepje jongeren in Iran tijdens de ayatollahs onder Khomeiny vóór en in de oorlog tussen Iran en Irak. Over het hele verhaal hangt de dreiging van de dood. Al op de eerste bladzijde wordt Shaul geïntroduceerd als de man die in een theater naar het toneelstuk van zijn eigen dood kijkt. Hij heeft nauwelijks een andere keuze. Zijn verlangen naar een vrouw levert hem 90 dagen zinloze dwangarbeid op in het heropvoedingskamp Balbak. Uit angst voor represailles schermt iedereen zich af.

Alleen bij zijn opa kan Baber zijn gevoelens kwijt. En het is juist deze man die hem afraadt naar Europa te vluchten: "Turkije is een kloteland, dat 2 miljoen Armeniërs heeft afgeslacht, alleen omdat ze christenen waren, een ander ras met een ander geloof" (p.187). Eén zin van een vriend, die wèl vluchtte en in het om zijn democratie bewonderde Nederland terecht kwam, geeft de doorslag bij zijn besluit in Iran te blijven: "Als vluchteling word je tweederangsburger, je sterft elke dag een beetje" (p.189). Van de schrijver David Danish lezen we op de achterflap, dat hij in 1966 in Teheran werd geboren en zelf twee jaar aan het front tussen Iran en Irak meevocht alvorens hij in 1990 naar Nederland kon vluchten. In de gesprekken die Baber als jong frontsoldaat met de anderen voert, zullen dan ook zijn eigen ervaringen meeklinken. Zo zegt Amir: "Ik wil een God aanbidden die niet van me verlangt dat ik voor hem dood, die niet van vrouwen verlangt dat ze zich in omslagdoeken hullen. Ik wil in een God geloven die me respecteert, me toestaat hem te aanbidden met mijn schoenen aan" (p.159). Ze hebben echter in dit Iran niets te willen. Verbijsterend is het te lezen hoe Iraanse kinderen "met een sleutel voor het paradijs" om hun nek en explosieven in hun gordel door de mijnevelden en naar de vijandelijke tanks gestuurd worden om de weg vrij te maken voor de infanterie. De infanteriesoldaten onder wie de atheïstische Baber krijgen zelf ook zo'n sleutel. Met de dood voor ogen krijgt die sleutel voor hen zelfs iets onmisbaars, een magische kracht. Ze kan Baber echter niet redden. Hij sterft zoals in het begin aangekondigd op woensdag. En dat is gezien de situatie zonder meer voor hem een verlossing.

5. Gerard Dekker *De kerk lost niets op - Bonhoeffer over de relatie tussen kerk en wereld*, Ten Have 2006, ISBN 90 25957013, 144 blzz., € 1490

"Binnen het huidige kerkelijke leven heerst nog een sterk antithetisch denken: kerk tegenover wereld, waarbij de kerk geacht wordt onder het beslag van Christus te leven (de kerk als lichaam van Christus) en de wereld zo niet als anti-christelijk dan toch wel als a-christelijk wordt beschouwd."(p.130)

In dit boek worden kerk en wereld en hun houding ten opzichte van elkaar aan een analyse onderworpen. Dit resulteert in een afbakening van begrippen, waarbij de schrijver herhaaldelijk constateert, dat Bonhoeffer er verschillende invullingen aan geeft. Duidelijk wordt echter wel, dat zowel Bonhoeffer als Dekker pleiten voor een dynamische in plaats van een statische kerkopvatting. Daarmee zouden ze aansluiting kunnen vinden bij het - door hen overigens nergens genoemde - evolutionaire denken van onze tijd.

Echter, - zo lezen we (p.34): "Bonhoeffers visie op de werkelijkheid is niet gebaseerd op de ervaring, maar op het geloof. Het gaat hem dan om de laatste beslissende vraag met welke werkelijkheid wij in ons leven rekening willen houden, met de werkelijkheid van het openbaringswoord van God of met de zogenaamde realiteiten van het leven, met de goddelijke genade of met de aardse onvolkomenheden, met de opstanding of de dood". Voor het moderne, d.w.z.

evolutionaire denken, is er echter geen sprake van een dergelijke tegenstelling. Dit óf-óf-denken kan worden ingeruild voor een én-én-denken. Bonhoeffer doet dat eigenlijk ook als hij zegt: "Het 'christelijke' en het 'wereldlijke' vormen een 'polemische eenheid'; ze zijn als het ware steeds met elkaar in gesprek, maar dan wel binnen één werkelijkheid" (p.131).

Maar Dekker ziet op grond van een recent sociologisch onderzoek *God in Nederland* in dat gesprek een gevaar. Uit dit rapport zou namelijk blijken, dat "de kerken in de beleving van veel Nederlanders publieke instellingen" zijn geworden, "die er niet primair zijn ten behoeve van het geloof van de leden, maar die vooral gezien worden als betrouwbare partners in het publieke debat". De grens tussen kerk en wereld zou kunnen vervagen. Of, zoals hij Bonhoeffer citeert: "door de wil om de wereld te sacraliseren, profaniseert men de kerk" (p.132).

Het is dit denken in tegenstellingen, dat - mij dunkt - door het evolutiedenken van Teilhard de Chardin volledig wordt overwonnen. Volgens mij zou Teilhard die laatste zin van Bonhoeffer ongeveer als volgt hebben kunnen herschrijven: "door in woord en daad van het sacrale karakter van de wereld te getuigen, zal de kerk de wereld bewust maken van haar geheim en haar daardoor meer en meer zuiveren". In die zin is dan ook de term *arcanum* (geheim) verwerkt, waarvan de schrijver zelf zegt, dat deze voor Bonhoeffer belangrijk was, maar dat het er zelfs na uitleg van zijn biograaf Bethge niet makkelijker op werd deze te begrijpen (p. 75).

De convergentie van het protestantse denken van Bonhoeffer en Dekker met het katholiek georiënteerde evolutiedenken van Teilhard de Chardin lijkt een kwestie van tijd⁴⁴. Waar het Bonhoeffer volgens Dekker "niet om de kerk, maar om de wereld gaat" (p. 132), sluit Teilhard beide in zijn hart als hij spreekt over de *christogenese* van de mensheid. De kerk *lost* inderdaad los van de wereld *niets op*, maar in innige verstrengeling met haar *wordt* de mensheid in Christus *verlost*. Voor Bonhoeffer geldt - alweer volgens Dekker: "Er zijn geen twee werkelijkheden, maar [er is] slechts één werkelijkheid, en dat is de in Christus openbaar geworden werkelijkheid van God in de werkelijkheid van de wereld." (p.34)

Jammer is, dat het Nederlands in dit boekje zo weinig aansluit bij het dagelijks taalgebruik van onze wereld. Voor niet-christenen miste ik bovendien een verruiming van het Christusbegrip, die het betoog ook voor hen invoelbaar had kunnen maken.

---

⁴⁴ Ik verwijs slechts naar de volgende artikelen die over beiden zijn verschenen: 1. Heinrich Ott *Der universale Christus bei Dietrich Bonhoeffer und Pierre Teilhard de Chardin* in diens boek *Wirklichkeit und Glaube. Zum theologischen Erbe Dietrich Bonhoeffers*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1966, p. 328-339. — 2. Charles M. Hegarty sj. *Bonhoeffer and Teilhard: Christian prophets of secular sanctity*. In: *Catholic World* 207 (1968/9), p. 31-34 — 3. Id. *Bonhoeffer and Teilhard on worldly Christianity*. In: *Science and esprit* 21 (1969), p. 35-70

6. Bram van de Beek *Toeval of schepping? - Scheppingstheologie in de context van het moderne denken*, Kok, Kampen 2005" - ISBN 90 43511862 50, 259 blz. , € 18

De omslag vermeldt dat de schrijver ingaat "op de relatie van geloof en wetenschap in het licht van de huidige discussie over *Intelligent Design*." Wetend dat Van de Beek (V.d.B) vóór zijn theologiestudie eerst biologie studeerde en promoveerde op een proefschrift over de bramenrassen in Nederland (vandaar zijn bijnaam 'Bramen Bram' in Nederlandse theologische kringen) nam ik het boek met spanning ter hand. En ik las het in één dag uit, hetgeen te danken is aan de begrijpelijke stijl waarin het boek geschreven is.

In Hoofdstuk 1, Inleiding, concludeert V.d.B. dat de moderne westerse mens het traditionele geloof inclusief de klassieke scheppingstheologie heeft afgezworen en dat dit tot een secularisatie van ons denken over de wereld heeft geleid. Ik vraag me af of de gelovigen ooit kennis van een scheppingstheologie gehad hebben. *Creatio ex nihilo* (schepping uit niets), rond 185 geponeerd door Theophilus van Antiochië in de strijd tegen het gnosticisme, is kritiekloos overgenomen door alle kerken, maar heeft weinig bijgedragen aan de verdere opbouw van de christelijke theologie.¹

De natuurwetenschap heeft geleid tot het geloof in de suprematie van de menselijke rede, waardoor God overbodig wordt. De rooms-katholieken hebben tenminste nog Trente, maar in de reformatie ligt het moeilijker. De lutheranen redde zich met de incarnatie van Christus als het eenmalige sacrament van Gods nabijheid. Voor de calvinisten was dat onvoldoende: het sacrament is een menselijke handeling, het getuigenis van Christus is via een aardse geschiedenis tot ons gekomen, de woorden van de bijbel pas je in je eigen menselijke systeem in. Uiteindelijk zoeken ze de geloofs zekerheid in de ervaring van de persoonlijke bekering, aldus V.d.B.

Onder het opschrift 'Een wereld zonder God' worden de belangrijkste filosofische en theologische stromingen sinds de Verlichting besproken. God wordt vervangen door de technologie, met als gevolg revoluties, oorlogen en despoten. Geloven doen we tegen de feiten en de rede in. Karl Barths theologie van het Woord wordt tamelijk positief geëvalueerd, maar "het woord blijft als een wolk boven onze hoofden zweven," niet in staat ons werkelijk te bevrijden.

Als pogingen tot convergentie van geloof en wetenschap bespreekt V.d.B. de procesfilosofie en *Intelligent Design* (ID). Deze ondersteunen de plausibiliteit van het geloof in God, niet als geloof maar als onontkoombare wetenschappelijke conclusie. Niettegenstaande zijn biologische kennis ziet V.d.B. niet dat wetenschappelijk bewezen kan worden, dat de ID-hypothese onhoudbaar is.² Dan besluit hij het hoofdstuk met de merkwaardige vraag: "Doen kritisch realisme en *intelligent*

design ... ons ontkomen aan een ondergang van de aarde, van het leven en minstens de mens, zodat er nieuwe hoop gloort aan de einder van de toekomst?" De oorzaak van de gevreesde ondergang wordt niet genoemd.

In Hoofdstuk 2, 'De aard van de theologie van de schepping', zegt V.d.B.: Schepping is "spreken over de wereld zoals God wil dat deze zal zijn, maar die dat bij lange na (nog) niet is". Hij bespreekt verschillende wijzen waarop wij de ons omringende werkelijkheid kunnen ervaren. Op grond van het calvinistische begrip van 'het inwendig getuigenis van de Heilige Geest' zegt hij over het geloof: het kan niet opgedrongen worden, het is waar op grond van innerlijke overtuiging, het is een gave. Scheppingstheologie is voor hem "spreken over onze ervaringswereld in relatie met het geloof in God." En dat laatste is weer een "aangesproken zijn door Hem." Maar daar laat V.d.B het bij.

In hoofdstuk 3, 'Theologie en natuurwetenschappen', definieert V.d.B. de theologie als "een wetenschap die zich bezighoudt met symbolen waarin we God hebben vernomen en waardoor we dit vernemen als geloof kunnen uitdrukken". Dan komt eindelijk de discussie tussen *science and theology* aan de orde. Hij verwerpt het creationisme als pseudowetenschap, maar stemt in met Arthur Peacockes model van een voortgaande schepping, waarin de biologische evolutie plaatsvindt en waarin het traditionele onderscheid tussen schepping als begin en voorzienigheid als instandhouding wordt opgeheven. V.d.B. ziet een hermeneutische relatie tussen theologie en natuurwetenschap, d.w.z. dat ons wetenschappelijk inzicht ons theologisch denken beïnvloedt. Ook het omgekeerde ziet hij: voorkeur van theologen voor de *big-bang*-kosmologie boven Hoyles *steady-state*-theorie omdat de eerste beter bij het Gen.1-verhaal lijkt te passen. Op de vraag of we voor het ontstaan van de kosmos God nodig hebben zegt hij (in tegenstelling tot Peacocke en Polkinghorne): "Voor de beste verklaring van het universum hebben we God niet nodig." Daarbij verwaarloost hij het feit dat de kosmologen nog verre zijn van een fysische verklaring van de oerexplosie. Zelfs als we zeggen dat hiervoor energie en informatie nodig waren, blijft de mogelijkheid om hier Gods scheppende handelen te poneren zonder dat de kosmoloog het tegendeel kan bewijzen, omdat de natuurwetenschap hier een grens bereikt.³ V.d.B. verwerpt de mogelijkheid van een natuurlijke theologie, want God mag niet zonder meer als redelijk verbonden met de kosmos gezien worden. Voor hem staat God voor de geheimnisvolle macht, aanwezig achter fenomenen als liefde, wijsheid, oorlog, vruchtbaarheid. Hij noemt het probleem van het kwaad zonder er verder op in te gaan en over *creatio ex nihilo* laat hij zich niet uit.

In hoofdstuk 4, 'Christologie en schepping', doet V.d.B. een aantal merkwaardige uitspraken zonder enige verwijzing naar de natuurwetenschappen. "Een christelijke scheppingstheologie zonder de christologie is onmogelijk." Is de scheppingsleer dan niet voornamelijk gebaseerd op het Oude Testament? Verwijzend naar Kol.1:15--18 stelt hij: "Jezus is de scheppende God door wie hemel en aarde

gemaakt zijn." Hier worden Vader en Zoon verwisseld. Hij verwijst naar Kol.1: 15-18, maar daar staat: in hem is alles geschapen. Bovendien wordt volgens Joh.1:1-14 de mens Jezus van Nazaret pas Zoon van God door de incarnatie, hetgeen een pre-existente, scheppende Christus lijkt uit te sluiten. Daar komt bij dat de verlossing vereist dat Christus zowel volledig mens als volledig God is, waarmee V.d.B. het overigens eens lijkt te zijn. "Het kruis hoort bij de schepping", en later spreekt hij over "de gekruisigde Schepper". Als je met Schillebeeckx de kruisiging ziet als een gerechtelijke moord van de mens Jezus, dan kun je met deze uitspraken moeilijk instemmen. Hoogstens kun je zeggen dat de kruisiging, 'de onrechtvaardige dood' zoals V.d.B. deze noemt, in de schepping gebeurt. Ook zijn trinitarische uitspraak "Ook de Vader is Verlosser en ook de Zoon is Schepper" (de Geest wordt weggelaten) is dubieus. Ik houd het liever bij de uitspraak van Irenaeus (ca.190): "De Zoon (Logos) en de Geest zijn de twee handen van God, waarmee Hij alle dingen schiep."⁴ Gebruikmaking van de kosmologie levert een interessante concretisering van deze uitspraak op.³

In hoofdstuk 5 behandelt V.d.B het onderwerp '*Intelligent Design*'. Jammer dat hij dit uitsluitend theologisch doet, omdat de ID-groep volhoudt dat het een wetenschappelijke theorie is. Als bioloog zou hij de onhoudbaarheid van de theorie hebben kunnen aantonen.² Op grond van algemene overwegingen concludeert hij dat er geen noodzaak is om de ID-hypothese aan te nemen. Omdat 'ontwerp' een 'ontwerper' impliceert, beziet hij of er een immanente ontwerper zou kunnen zijn, maar komt niet tot een conclusie. Dan rest slechts een transcendente ontwerper, maar die kan niet wetenschappelijk aangetoond worden, doch slechts uit innerlijke overtuiging ervaren. Theologisch kan de ID-hypothese dus niet het geloof in God onderbouwen. Hij ziet de ID-hypothese (terecht) als een reactie op het gebruik dat sommigen van de evolutieleer maken om het geloof in een schepper te ontkennen. Hij preciseert dit als de tegenstelling tussen gedetermineerdheid (Ontwerper) en vrijheid. Vervolgens betoogt hij dat de vele voorbeelden van 'onintelligent' ontwerp de ID-hypothese onwaarschijnlijk maken, waarmee ik het eens ben.

In hoofdstuk 6, Conclusie, komt pas even het begrip 'toeval' ter sprake. V.d.B stelt: God is ontwerper, beheerder en eigenaar van de kosmos. Maar in de evolutie speelt ook toeval als het koppel lot en noodlot, fortuna en fatum. In het geloof echter leren wij hierin toch Gods weg kennen. Hij ziet de lijdende knecht in Jes. 42 en 53 als de wijze waarop God schepper is. Gods wereld is een wereld onder het kruis, waar dood en schuld, lijden en zonde heersen. Dit is de sombere calvinistische visie die in dit hele boek heerst.

Sjoerd L. Bonting

1. Sjoerd L. Bonting, *Creation and Double Chaos*, Fortress Press, Minneapolis, 2005, blz. 68-75.
2. Sjoerd L. Bonting, Intelligent Ontwerp: Antwoord op de reactie van Ronald Meester, *GAMMA* 11 (nr.3), 7-8, 2004; Id., Intelligent Ontwerp, nogmaals bekeken, *GAMMA* 12 (nr.6), 41-45, 2005; Evolutie gezien door Phillip E. Johnson en Eva Jablonka, *GAMMA* 13 (nr.1), 29-31, 2006.
3. Sjoerd L. Bonting, Spirit and Creation, *Zygon Journal of Religion and Science*, 41 (3), 713-726, 2006 September.
4. Irenaeus, *Adversus haeresis* 4.20.1.

7. Ervin Laszlo *Het chaospunt - De wereld op een tweekoppige sprong* - Uitg. Ankh-Hermes bv, Deventer, 2006, ISBN 978 90 202 8448 5, 224 blz., € 19,50

Na *Kosmische visie, Je kunt de wereld veranderen* en *Bezielde kosmos* presenteerde de uitgever op 21 okt. jl. voor een 400-koppig publiek dit vierde boek van de musicus, wetenschapper en filosoof Ervin Laszlo. Het voorwoord van maar liefst 7 bladzijden schreef de in *science-fiction*kringen bekende schrijver sir Arthur Clarke. Dat hij daarin niet alleen Laszlo's boek aanbeveelt, maar ook verscheidene werken van zichzelf noemt, kwam op mij over als een egotrip. De *Inleiding* van Laszlo zelf las ik daarom mogelijk al met een zekere argwaan. Het viel mij op, dat ook hij rond zijn werk een sfeer weet op te roepen, waarvan hij kennelijk weet, dat deze de verkoopcijfers positief zal beïnvloeden. Hij suggereert namelijk, dat het boek eigenlijk niet door hemzelf werd geschreven, maar als het ware door een hogere macht. Het "ontkiemde eenvoudigweg" (p. 17). Daarbij vermeldt hij nog, dat het als vanzelf voortvloeide uit de vele reacties op zijn boek *Macroshift: Navigating the Transformation to a Sustainable World*, dat in 9 talen werd vertaald en goed werd verkocht.

Hoe ook, het succes van Laszlo's boeken is verheugend. Ze zijn immers zoals hij zelf schrijft "een poging tot het doorgronden van de aard van de transformatie die we nu doormaken en het ontwikkelen van gedachten over een manier om haar in een voor de mens wenselijke richting te leiden" (p. 17). Zeer uitvoerig maakt hij de lezer bewust van alle economisch, maatschappelijk en ecologisch onhoudbare toestanden en de krachten die hem naar het hoogtepunt van de chaos in het jaar 2012 toestuwen (p.46-64). Voorts schetst hij hoe ons wereldbeeld, onze manier van leven, onze besluitvorming en veiligheid en ons bewustzijn er in 2025 zullen uitzien, als wij de totale ineenstorting in 2012 hebben weten te keren (p.76-82). De historische overgangen van *mythos* naar *theos*, vervolgens van *theos* naar een theïstisch en later naar een materialistisch-mechanistisch gekleurd *logos* geven hem de hoop dat een wending mogelijk is. Vereist is dan wel een omslag van onze gerichtheid op materiële kwantiteit naar spirituele kwaliteit, of van extensieve naar intensieve groei (p. 65-75). Uit enquêtes blijkt volgens Laszlo, dat ongeveer een kwart van de Amerikanen en Italianen al vanuit een holistisch wereldbeeld denkt en handelt. Laszlo geeft de lezer ter lering een opsomming van achterhaalde overtuigingen en gevaarlijke praktijken en geeft hem richtlijnen wat hij zelf kan aan het veranderingsproces kan bijdragen. Extra-motivatie kan de lezer daarbij putten uit het feit, dat ook in wetenschappen als de fysica, de biologie en de psychologie het holisme daagt (p. 127-137). Dit positieve gevoel wordt ongetwijfeld versterkt bij het lezen in Aanhangsel B (p. 157-189) van een aantal commentaren van leden en partners van de Club van Boedapest, waarvan Laszlo zelf de voorzitter is. Niet onvermeld blijven de erezeden van deze club (p. 192-193). Vele 'grote namen' staan dus achter de verschillende *statements* in aanhangsel C (p. 195-208), zoals de *Verklaring van Planetair bewustzijn, Statement on War, Declaration of Wise Response to Violence* enz., enz. Wellicht lezen we in het volgende boek hoe Laszlo zich achter het *Weltethos* van Hans Küng schaarde, en de Erasmus Liga, de Club van Rome, de Club van Lissabon, enz. enz. Er moet nog zóveel gebeuren.

Pro-GAMMAatjes

- De Mariënbuurgvereniging bestaat sinds 1983 en telt zo'n 2700 leden. Ze wil een thuis zijn voor kritische katholieken. Onlangs verspreidde ze met haar blad MV-NU het boekje van de dominicaan **dr. André Lascaris**, *De gelovige in het grensgebied*. Wij bevelen dit onze lezers sterk aan. Het kan besteld worden bij het secretariaat: Postbus 31, 5087 ZG Diessen, tel. 013-504 3002 en kost € 5,50.
- **Initiatives of Change** organiseert een serie van drie avonden waarop vanuit verschillende religies drie facetten van geloven openhartig en persoonlijk worden besproken, t.w. op de donderdagen 25 jan. 2007 "Mijn God en ik" - 8 febr. "Richting zoeken"- 22 febr. "Werken aan een betere wereld"- Plaats: Amaliastraat 10, Den Haag, tijd: 20.00-22.00 uur.
- **WereldDelen** is de zinnvolle naam van de kwartaaluitgave van de gelijknamige stichting (www.werelddelen.nl). WereldDelen stelt zich ten doel een bijdrage te leveren aan de bewustwording rondom de honger- en armoede-problematiek in de wereld en meer specifiek de ongelijke verhoudingen zoals die tot uitdrukking komen in de ongelijke verdeling van voedsel, inkomen, grondstoffen, energie, kennis, politieke invloed en economische macht. Zij wil de persoonlijke en gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het realiseren van (meer) evenwichtige verhoudingen in de wereld bevorderen door het principe van samen delen te stimuleren. Onder redactie van het bestuur van de stichting John Habets & Henk Gloudemans verscheen bij uitgeverij Jan van Arkel ***Gezichten van globalisering*** (ISBN 90-6224-460-2, 160 pagina's, € 14,95). Het boek wil inzicht geven in de zichtbare en minder zichtbare effecten die met de huidige vorm van globalisering samenhangen en laten zien dat het anders moet èn anders kàn. Dat een wereld mogelijk is, die democratischer, duurzamer en socialer is. Het bevat elf interviews met inspirerende mensen die vanuit eigen inzet en ervaringen antwoord proberen te geven op de schaduwkanten van de huidige globalisering. Zij zoeken naar een globalisering van menselijkheid. Tijdschrift en boek bevelen we van harte aan.
- In het **Jeanette Noëlhuis** zorgen zes onbetaalde vrijwilligers van de organisatie *Catholic Worker* voor min of meer geïlegaliseerde mensen. De evangelietekst van Mattheüs *Al wat gij gedaan hebt voor een dezer geringsten van mijn broeders en zusters hebt gij ook voor Mij gedaan* drijft hen te delen en dienstbaar te zijn. Ze kunnen best wat steun gebruiken. Bezoek eens hun site: >www.antenna.nl/noelhuis<. Wellicht kunt u hen ook helpen.
- **Tijd & Taak** is de Nieuwsbrief van de Vereniging voor **Zingeving en Democratie**. Zij ondersteunt het werk van de Rode Hoed in Amsterdam. Het bestuur bestaat uit Herman Noordegraaf (zie deze *GAMMA* p.18-27), Jone Bos, Rienk Goodijk, Mieke Groen, Mariëtte Hamaker, Arie Noordermeer, Leo Steinhauzer en Kees Waagmeester. Voor meer informatie zie: >www.Zingeving.net<